TEXT LIGHT
WITHIN THE BOOK
ONLY

UNIVERSAL
LIBRARY
OU_204307
UNIVERSAL
LIBRARY

శ్రీ

పాదుకాపట్టాభిషేకము.

"ఆంధ్రనాటక పితామహ" యను బిరుదువహించిన

ధర్మవరము రామకృష్ణమాచార్యులచేత

రచియింపఁబడి

డి. కె. కృష్ణమాచార్లు, వారి సహోదరులవలనఁ బ్రకటింపఁబడియె.

ఐదవ కూర్పు.

బళ్ళారి.

భువనేశ్వరి ముద్రాక్షరశాలయందు

ముద్రింపఁబడియె.

1932

All Rights Reserved for Publishing Translating & Staging.

క్రయము రూ. 1-4-0.

All Rights Reserved.

Checked 1965

This book is registered under the Copyright Act, 1912. Copyrighl by D. K. Krishnamacharlu & Bros., Bellary. This book is fully protected by an Indian and foreign Copyright. No one will be permitted to reproduce this book in whole or in part or translate it into any other language or stage it withont permission or offer it for sale. A substantial copy of words, ideas contained herein constitutes an infringement of a Copyright and notice is hereby given that a suit will be filed in every case of infringement.

1969 ఈ పుస్తకము 1912-సం॥రం కాపీరైటు అక్టు ప్రకారము రిజిష్టరు చేయబడినది. బళ్ళారి డి. కె. కృష్ణమాచార్యులునువారి తమ్ముల్లును కాపీరైటు హక్కుదార్లు ఈ పుస్తకము ఇండియా కాపీరైటు చేతను పరకీయమైన కాపీరైటు చేతను సురక్షితమైనది. ఎవరుగాని ఈ పుస్తకము సంపూర్ణముగాఁగాని యిందొక భాగముగాని తాము వేరు ప్రకటించుటకును, మఱియొక భాషయందు భాషాంతరీకరించుటకును. క్రయమునకిచ్చుటకును, ఉత్తరవులేకనే ప్రదర్శించుటకును హక్కు యివ్వబడదు. ఇందుగల పదములుగాని, భావములుగాని, ఏమాత్రమయిన కాపీ చేసినయెడల అది కాపీరైటు నుల్లంఘించినట్లగును. అట్టివారు దావాకు పాత్రులగుదురు.

డి. కె. కృష్ణమాచార్యులు బ్రదర్సు,

కాపీరైటు హక్కుదారులు.

శ్రీ

ఈ నాటకమున వచ్చుపాత్రలు తత్ప్రవేశస్థలము.

1. దశరథుఁడు—(అయోధ్యరాజు) (పూర్వ రం. 1, 2, 3,) అం. I రం. 1, 2. అం. II రం. 3. అం. III రం. 2.
2. రాముఁడు—(దశరథుపుత్రుఁడు) అం. I రం. 1, 2 అం. II రం. 1, 2, 3, అం. V రం. 1, 2.
3. లక్ష్మణుఁడు—అం. II రం. 2. 3 అం. V రం. 1, 2.
4. భరతుఁడు—అం. IV రం. 1, 2, 3, 4 అం. V అం. 1, 2.
5. శత్రుఘ్నుఁడు—అం. IV రం. 1, 2, 4 అం. V రం. 1, 2.
6. సుమంత్రుఁడు—(దశరథుని మంత్రి) పూర్వరం. I అం. 1 రం 1, 2 అం. II రం. 3.
7. వసిష్ఠుఁడు—(రాజగురువు) అం. I రం. 1 రం. II రం. 3 అం. III రం. 2 అం. IV 4 అం. V రం. 2.

స్త్రీలు.

8. కౌసల్య—(దశరథుని పట్టపుభార్య-రామునితల్లి) అం. II రం. 1, 3 రం. III రం. 2 అం. IV రం. 4 అం. V రం. 2.
9. కైకేయి—(దశరథునిభార్య-భరతునితల్లి) అం. I రం. 2 అం. II రం. 3 అం. III రం. 2 అం. IV రం. 2, 4 అం. V రం. 2.
10. సుమిత్ర—(దశరథునిభార్య-లక్ష్మణశత్రుఘ్నులతల్లి) అం. II రం. 3 అం. III రం. V రం. 2.
11. సీత—(రామునిభార్య) అం. II రం. 2, 3 అం. V రం. 1, 2.
12. మంథర—(కైకదాసి) అం. 1 రం. 2 అం. II రం. 3 అం. అం. *III* రం. 1 అం. IV రం. 2.

(పౌరులు. సేవకులు. మొదలగువారు.)

పాదుకాపట్టాభిషేకము.

కథాసంగ్రహము.

ప్రథమాఙ్కము.

రం. 1. దశరథుఁడు తనదుస్స్వప్నము గణించి రాముని సమ్మతింపఁజేసి పట్టాభిషేకము చేయ నెంచుట.

రం. 2. కైకేయి చెలికత్తెయగు మంథరయొక్క దురాలోచన. తనమగఁడు తన్ను చులుకన చేసినాఁడని దృష్టాంతయుక్తముగ కైకకు మంథర బోధించుట. దశరథుని కైక వరము లడుగుట. దశరథుని దుఃఖము రాముఁడూరార్చుట.

ద్వితీయాఙ్కము.

రం. 1. పట్టాభిషేకము నిలుచుటయు తాను అరణ్యమునకుఁబోవలసివచ్చుటయు రాముఁడు తనతల్లి కౌసల్యకుఁ జెప్పఁగా నామెదుఃఖము

రం. 2. రాముఁడు సీతనూరార్చి యామెయు నరణ్యమునకువచ్చుట కనుజ్ఞయిచ్చుట.

రం. 3. మంథర దురాలోచనయొక్క సంపూర్ణదశ. రామాదులు దశరథుని సేవించుట లక్ష్మణుని మహోత్సాహము తుదికతఁడు రాముని వెంట పోవ నేర్పడుట కౌసల్య యాశీర్వాదము. వియోగము. పౌరులు చెలరేగుట. వారిని రాముఁడు సమాధానపఱచుట. (మహాకరుణరస భూయిష్ఠరంగము.)

తృతీయాఙ్కము

రం. 1. కైకేయియొక్క చాంచల్యము. మంథరయొక్క దుర్యుక్తి సమాధానము.

రం. 2. దశరథుని ప్రలాపసన్ని. అతని నిర్యాణము.

చతుర్థాఙ్కము.

రం 1. భరతశత్రుఘ్నులయోధ్యకు వచ్చుట. వారికైన దుశ్శకునములు.

రం. 2 భరతుఁడు తనతల్లివలన యావద్దుఃఖ వృత్తాంతమును, వినియామె దౌరాత్మ్యమును నెఱుఁగుట.

రం. 3. భరతుని స్వగత సంతాపము (మిక్కిలి దుఃఖకరమైన రంగము).

రం. 4. కౌసల్యయొద్దకు భరతుఁడు వచ్చుట కౌసల్యయు నాలోచితాపవాదము. భరతుని సంతాప వాక్యసమితి. (మిక్కిలి శోకము గలిగించు రంగము).

పంచమాఙ్కము.

రం. 1. వనమున సీతారాముల మోహానుభవసంభాషణము భరతాగమనము. లక్ష్మణుని యాకుంభావము, రామ భరత సమాగమము.

రం. 2 రాముని మరలించి రాజ్యమిచ్చుటకై భరతుని నిరర్థక ప్రయత్నము. రామపాదుకా పట్టాభిషేకము.

— మంగళము —

శ్రీ

ఉపోద్ఘాతము.

(బి. కె. గురురాజరావుగారు బి. ఏ., బి. యల్., బళ్ళారి.)

ఈ నాటకమాంధ్రదేశము నందంతయు విఖ్యాతిగని, యాంధ్ర నాటకపితామహుఁ డను బిరుదముఁ బొందిన, యనేక నాటకరాజముల రచించి యాంధ్రమాత సేవను మనసారఁ జేసిన ధర్మవరము రామకృష్ణమాచార్యులవారిచే రచింపఁబడినది. ఈ కవితల్లజుఁ డాంధ్రనాటకముల రచించుటలో నవీన ఫక్కిని ద్రొక్కి యాంధ్రనాటకకళకు వింత వన్నె వెట్టెననుట సర్వజనసమ్మతము. ఈ కవిచే రచింపఁబడిన పక్కా నాటకములు, సుప్రసిద్ధమగు సరసవినోదినీ సభవారిచే నాంధ్రదేశమందేగాక యితర ప్రదేశములందుఁ గూడఁ బ్రదర్శింపఁబడి సహృదయుల హృదయముల నాకర్షించి వారి మన్ననవడసెననుట యెల్లరకుఁ దెలిసిన విషయమే.

ఈ నాటకమునందలి యితివృత్తము వాల్మీకిరామాయణమునుండి గైకొనఁబడియున్నను, నాటకరంగమున కెక్కించుటకుఁ దగిన రీతిని, నందందు కథాసంవిధానమున సందర్భోచితముగఁ గొన్ని మార్పులు గావింపఁబడియున్నవి. కవులు నిరంకుశులను రీతిని గథాసంవిధానమునకు వన్నె వెట్టుటకునై సకారణములైన మార్పులు కొన్ని గావించియున్నాఁడనుట యిందలి ప్రస్తావనవలననే దెలియవచ్చుచున్నది.

పాత్రసంభాషణ మీకవికి వెన్నతోఁ బెట్టినది. ఇతని పూర్వకవులును సమకాలికులును మఱియుఁ దరువాతివారును నగు నాటకకర్తలనేకనాటకముల రచించియున్నను బాత్రభాషణలో నితఁ డగ్రగణ్యుఁ డనుటలో నతిశయోక్తి యుండఁజాలదని నానమ్మకము. ఈ కవి నాటకరచనలో గీర్వాణకవులు దృశ్యప్రబంధరచనావిషయమున నేర్పరచిన నిబంధనలఁ గట్టుదిట్టముల గమనింపక పోయినను, జగత్ప్రసిద్ధుఁడగు "షేక్స్పియర్" అను నాంగ్లనాటకకర్తను గొన్ని యంశముల

ననుకరించి యున్నాఁడు. గీర్వాణనాటకరచనా సాంప్రదాయమునకు విరుద్ధముగ నీకవి, సారంగధరనాటకమును విషాదాంతముగనొనరించి యుండుట షేక్స్పియర్ మహాకవియొక్క యనుకరణను స్పష్టముగ సూచించుచున్నది షేక్స్పియర్ మహాకవిరచించినవిషాదాంతనాటకములలోని దుష్ట (Villainous) పాత్రలీకవినాటకములలోను గలవు. సారంగధరలోని చిత్రాంగిపాత్రయు నీనాటకములోని మంథరయు నట్టిపాత్రలే కాని షేక్స్పియర్ మహాకవి పోషించియుండుదుష్టపాత్రలకును, నీకవిపోషించియుండునట్టిపాత్రలకును నొకముఖ్యాతారతమ్యము మనము చూడఁగలము. ఆకవిచేఁ బోషింపబడిన దుష్టపాత్రలు సకల సద్గుణముల కిరవై యాదర్శప్రాయమైన యొకవ్యక్తిని తమదురోచన కు లోఁజేసికొని పలువిధములుగ దురాశఁగొలిపి తమదుష్పథమున కావ్యక్తిని దప్పకయీడ్చుటనుమన మంతటను గఁజూచుచున్నాము. ఈకవిచే రచింపఁబడిన నాటకములలో నట్లుగాక, యెన్నిదురోచనలకుఁ జిక్కినను నెన్నికపటోపాయములపాలైనను వానికి లోనుగాక సహజ సౌశీల్య ప్రభావముచే వాని నన్నింటి నణఁగఁద్రొక్కి తమసత్పథమును దప్పనిమహాపురుషులు కానవచ్చుచున్నారు. మచ్చునకుగాను గొన్నింటి నుదాహరింపవలెనన్న "అయాగో" యనుదురాత్ముని దుష్టోపాయ ములకులోనై "ఒథెల్లో" యనుసత్పురుషుఁడుతనకత్యంత ప్రీతిపాత్రమై సుగుణమూర్తి యగుతన ప్రేయసిని దనచేతులార నిష్కారణముగఁ జంపినాఁడు. ఈకవిచే రచింపఁబడిన సారంగధర నాటకములోనిసారంగ ధరుఁడు చిత్రాంగియొక్క దౌరాత్మ్యమునకుఁ జిక్కి యామెతనకపట కృత్యములచే సారంగధరుని ప్రాణములకెక్కు వెట్టినను, దనధర్మపథము నుండి దప్పక ప్రవర్తించుటను జూచుచున్నాము. ఈనాటకములో మంథర తనకపటోపాయములచే భరతుని దన వలలో వేసికొనుటకుఁ బ్రయత్నించినను సద్గుణఖని యగుభరతుఁడు మంథర ప్రయత్నముల నతి తుచ్ఛముగఁ జూచుచున్నాఁడు.

మంధర

ఈ నాటకములో మంధరపాత్రము నొక ప్రధాన పాత్రముగఁ గవిపోషించియున్నాఁడు. ఆమె మూలముననే కథాసంవిధాన రచన చాలవఱకు రసవంతముగ నొనర్పఁబడియున్నది మంధర సహజముగ దుశ్శీల. పరులసంతోషమునుజూచియోర్వఁజాలనిదుష్టహృదయ. అకారణ వైరమును సాధించి పరుల నిడుమల పాలు చేయుటయే యామె మతము. “ఆహా! పురమంతయు నలంకరింపఁబడుచున్నది. ఎవ్వరుచూచినను నగుమొగము లలరార స్వర్గమేలఁ గలిగినట్లు సంతోషభరితులై యున్నారు. రామునికిఁ బట్టాభిషేకమైన నీజనులకేమి? తమకే యభిషేకమగునట్లుత్సాహముఁజెంది యున్నారు. ఈదుఃఖము నేఁ జూచి యోర్వఁగలనా”

మంధరమిగుల చతుర. నానావిధములఁ దన్ను కైకేయి విశ్వసించునట్లామెకు దుర్బోధగావించి లోఁజేసికొనుచున్నది. “నాకేమైన దని నీయిచ్చచొప్పునఁ జెడిపోవుత్తునుగాని మీతండ్రి నిన్నత్తగారింటికిఁ బంపునపుడు నిన్ను నాకిల్లడ వెట్టినాఁడే నే నెట్లూరకుందును. నాకన్నుల నీవు చెడిపోవుట చూడఁజాల” అని తాను కైకకు మిక్కిలి యాప్తురాలని చెప్పుకొనుచున్నది.

మంధర మిగులతగులుమారి యనిజను లనుకొనుట తానెఱుఁగును. తానెవ్వరికేమపకారము సేయకున్నను బురజనులందఱు దన్ను దిరస్కరించెద రనియుఁ దానుపోయిన, మాటలాడుచున్న వారందఱు మాట లుడిగి తాను వెడలివచ్చునంతవఱకు నందఱు మౌనముద్ర వహింతురనియుఁ దా నెఱుఁగును. అందు చేఁదనుఁదిరస్కరించునయోధ్యాపురివారి కొకగుణుతైనఁ జేయక పోవచ్చునా యనియుఁ దన ప్రభావ మాపురివారికిఁ జూపవలెననియు సమయము నిరీక్షించుచుండి రామునికి నరణ్యపట్టాభిషేకముఁ జేయించుమూలమునఁ బురివారి కశ్రుజలాభిషేకముఁ గావింపవలెనని కృతనిశ్చయయై తాను దలపోసిన దుష్కార్యమును సఫలీకృతముగఁ జేయుట కమాయికురాలగు కైకను సాధనముగ నుపయోగించుకొనుచున్నది.

మంథర మిగుల సాహసవతి. సహజముగఁ గైకకు రాముని పై మిక్కిలి ప్రేమ కలదని తెలిసి, యామెను దనమార్గమున కీడ్చికొనుటకుఁ దగిన సాహస మొనరించుచున్నది.

కైక—"నేను కౌసల్యదాసినైన నగుదునుగాని యట్టిదుశ్చరితమునకు నేనియ్యకొందునా?"

"అయ్యో దరాజ్యబహిష్కృత నయ్యెదఁ గౌసల్యదాసినై నన కట నా నెయ్యంపు సుతుని గానల కియ్యాపనుపంగ నెట్టు లడుగుదు నబలా" యని మిక్కిలి పరితపించిన కైక మంథర దుర్బోధనయను విషము తలకెక్కిన తరువాత "మంథరా! ఇట్టి సమయమున ననుఁ జేవిడువ వచ్చునా? నమస్కరించి వేఁడికొందును పోకుము" అని దీనముగఁ బ్రార్థించుచున్నది. దీనివలననే మంథరయొక్క బుద్ధికుశలత స్పష్టమగుచున్నది.

మంథరకుఁ గైకయెడ మిక్కిలిచనవు. ఆమె పుట్టినింటి నుండి తండ్రి తనశుశ్రూషకై పంపియున్న పరిచారిణియో లేక తోడుకత్తెయో యగుటఁ జేసి రాజు భార్యయే యనుకొనకు కొంచెమైనను లేక మిక్కిలి చనవుతో మెలఁగుచున్నది.

కైక—"ఆసంతాపమున నానాథుఁడు జీవింపఁగలఁడాయని సంశయము పుట్టుచున్నది"

మంథర—పీడ వీడినది.

కైక—"దుర్జాతివిధవా! ఇంత చేసి యిట్లాడెదవా"?

మంథర—"నీవు కానున్నా నంటివి. నన్నేలవిధవాయనెదవు" అని ప్రత్యుత్తర మొసంగినది.

మంథరకుఁ దన మేర తనకుఁ దెలియదు. దానికి భరతునిపై మోహము పుట్టుచున్నది కామమునకు కన్నులులే వనులోకోక్తి ననుసరించి కాఁబోలు భరతుఁడు తనయభీష్టమునకు సదుత్తరమిచ్చిన నీవచ్చునని పొంగవడుచున్నది. ఏపుట్ట నెంతపాముండుటయూ నెవ్వరెఱుంగుదురని భ్రమపడుచున్నది. తుదకుఁ దానుభరతునకు వ్రాసిన జాబే తనమరణమునకు హేతువుగఁ బరిణమించెను.

కైక.

ఈమె సద్వంశ సంభూత యగుటచే నైజముగ సుస్వభావముగల వనిత. మిక్కిలి యమాయకురాలు. రాముఁడు సవతికొడుకను భేదబుద్ధియేనాఁడును నెంచి యెఱుఁగని యుదార మానసముగల యువతి. మంథర యను పిశాచమామెనుబట్టి పీడించువఱకు నామె భరతునకుఁ బట్టాభిషేకముగావింపవలెనని తలపెట్టియుండలేదు. అటు తరువాత నైనను, రామునిపైనిమాతృ ప్రేమనువీడఁజాలక "మంథరా! యిట్టి మాటలాడకుము. ఆ రామునిపై నీవు పగసాధించెదవా? ఆ రాముఁ డెవ్వరనుకొన్నావు? నాకూర్మిసుతుఁడు. వానికిఁ బట్టాభిషేకమైన నాకుఁబరమభాగ్యముగదా? మంథరా! నీవేమన్నను నాకా కౌసల్యాసుతునిపైఁ గూర్మిమానదు. అయ్యో! రామునినా నీవిట్లనవలయు" అని మంథరకుఁ దననునోభావమును వెలిఁబుచ్చుచున్నది. రాముని గుణాతిశయము లామె మనోవీథిఁజక్కఁగ నాటియుండెను. భరతుని కంటె రాముఁడు తనయెడ నెక్కుడు భక్తిగలవాఁడని యెఱిఁగి యామె మంథర దుర్బోధనకుఁ జిక్కువఱకు రామునం దత్యంత మాతృవాత్సల్యమును నెఱపి తనకుమారుఁ డగుభరతునివలె భావించియుండెను. మంథర యామెనుజెడుత్రోవ కీడ్చుట కెంతయో ప్రయాసపడుచున్నది.

మంథర—నీపతికినీపై మోహము గలదని యెంచియున్నావా చెప్పుము.

కైక—నాకేమియు సందేహము దోఁపదు.

మంథర—కైపు తలకెక్కినపుడేల తోఁచును.

కైక—అది యేమే యతనికి రాముఁడు వేఱె భరతుఁడు వేఱెయా? అని యామె మంథరయొక్క ప్రశ్నలకన్నిటికిని సమాధానములు చెప్పుచు రామునియందనురాగమును దనమనోవృత్తియొక్క నిర్మాలిన్యమును దనయమాయకత్వమును బ్రకటించుచున్నది.

మంథరయొక్క దుర్బోధనకుఁ జిక్కినతరువాతఁగూడ నామెనుస్వభావము మాఱినదికాదు. రాముఁడరణ్యమునకుఁ బోవుటకుఁ మునుపే యామెకుఁబశ్చాత్తాపము కలుగును "మంథరా! ఎంతకార్యమాయెనే!

ఏమి యీ ఉత్పాతము కలిగెనే! నాపతి సంతాపము చెప్పఁజాల. ఇంతగు నని యెఱుఁగ" నని తాను చేసిన మహాపరాధము యొక్క ఫలమును స్మరణకుఁ దెచ్చుకొని దిగులు పడుచున్నది. కాని మంథర పన్నిన కపటోపాయముల వాగురలఁ జిక్కి వెలుపలికి రాఁ జాలకమరల "మంథరా! నీమాట నిక్కము ఇప్పుడు వెసుదీసిన నపకీర్తియొక్కటియే నిలుచు; నీవలె హితము చెప్పువారు నాకు లేరు. నీయుపకారమున కేమొనర్తును. కొమ్మా యీ చంద్రహారము" అనిమరల వెసుదీయు చున్నది. ఆమె సహజముగ సౌహార్ద్రి.

"భరతునికిఁబట్టముగట్ట వరమడుగుము కాని రాముని నరణ్యము నకుఁ బంపు వరమడుగకు" మని కౌసల్యాసుమిత్రలు చేతులంటి బతిమాలి నపుడామె హృదయముకరఁగినీరై యేమియుఁ బ్రత్యుత్తరముఁ జెప్ప లేక మంథరను జూచుచున్నది. మంథర వలదని సైగ చేయఁగా మరల కాఠిన్యమును వహించుచున్నది.

తుదకుః దాను గావించిన మహాపరాధముయొక్క ఫలము దనకు వైధవ్యము దెచ్చునని విలపించుటయుఁ గౌసల్యాసుమిత్రాదు లకుఁ బట్టరాని దుఃఖము గలిగించి వారియెడఁ దాను మహాపరాధము గావించి నందులకై వారిక్షమాపణ వేఁడుటయు నామెయొక్క సహజ సుస్వభావమును మంథరయొక్క దౌర్జన్యమును బ్రబలముగఁ జాటు చున్నవి. తుదకుఁ దనదుశ్చరితమునకుఁ గారణము తానే యిట్లు చెప్పు కొనుచున్నది— "ఆమంథర నాపాలి విధివోలెఁ బీడించెను. ఎంత బుద్ధితిరిగినను మానక యుపదేశించెను ఒక్కపాపము వేఱొక్క పాప మునకుఁ దెఱ (జూపెను. ఒక్కసారిపాపమొనర్చిన కఠినహృదయము దాని మెత్తబఱచు సంపర్కములు గలిగినట్లంతయు మఱింత కఠిన మగుచువచ్చె. ఇట్లయి యీగతికి వచ్చితి."

భరతుఁడు.

ఇతఁడు కేవల నిష్కలుషుఁడు. రామునియందపారభక్తిగల తమ్ముఁడు. పితృభక్తిపరాయణుఁడు. కేవల-ధర్మాసక్తుఁడు సీతయం దితఁడు భక్తియు ననురాగమును గలవాఁడు; ఆమెపరమసాధ్వీలలామ

యనియు నా మెకుఁడన యెడనపారమగు పుత్రప్రేమ గలదనియు నాతని దృఢవిశ్వాసము. అందఱి దుఃఖములకుఁ దనజన్మమే కారణమని నిందించు కొనుచున్నాఁడు. కైక కేల జనియించితినని తిట్టుకొనుచున్నాఁడు. "తలయెత్తరాని నిందల మోచి దుష్కీర్తినవనిపై నీఁకఁదిరుగాడఁగలనే" యని విలపించుచున్నాఁడు. ఎవ్వరుతన్ను దప్పుదలఁచినను కౌసల్యాదేవి తప్పుదలఁచి యుండదను నమ్మకము వమ్మయినపుడాతని సంతాపమునకు మేరయే లేదు. మిన్నువిఱిగి పైఁబడినంతటి దుఃఖ మతనికిఁగలిగెను. తుదకు రాముని సందర్శించి యాతని మఱికిఁ బిలిచికొని వచ్చి పట్టాభిషేక మొనరించుటకుఁ బ్రయత్నించెను. కాని పితృవాక్య పరిపాలనాదీక్ష వహించిన రాముఁడియ్యకొనక పోవుటఁ జేసి యతని పాదుకలకుఁ బట్టముగట్టి మనశ్శాంతి బొందెను.

ఈకవికిఁ గరుణారసమును బోషించుటలో నసాధారణ ప్రజ్ఞ యన్నట్లీనాటకము వలననే దెలియవచ్చుచున్నది ఎట్టికఠినహృదయున కైనను, దశరథునిపుత్రశోకము కంటనీరు తేక మానదు. పుత్రశోక మనుభవైక వేద్యమైనను, నీకవి దానినిఁ బ్రదర్శించుపట్లఁ జదువరులశోక సముద్రమున ముంచుచున్నాఁడు. దశరథుఁడు తుదకుఁ బుత్రశోకమున మడిసెననుట కేవల సహజముగఁ గన్పట్టునటుల నీకవి దశరథుని పాత్రను బోషించినాఁడు.

"సడలించుశోకంబు సాక్షి చాలకయున్న నేచచ్చినట్లైవన న్నెఱుఁగ వన్న" అనిదశరథుఁడు తనసంతాపమును వెలిఁబుచ్చినపుడు పుత్రశోకము మూర్తీభవించి నట్లగపడుచయు నతఁడన్నట్లే యాశోకము చేత నేమృతిఁ బొందుటయుఁ జూడనగు.

ఈకవియొక్క గద్యశైలి యనర్గళమై ద్రాక్షారసపాకమునఁ దనరి మృదుమధురమై పండిత పామరజన మనోరంజకమై నాటకశైలికి మిక్కిలియుచితమై మద్దులమూటగట్టు మాటలతోను సులలితములగు వాక్యజాలములతోను నలరారుచున్నది. ఈకవిచేఁ బోషింపఁబడిన

పాత్రముల పరస్పర సంభాషణశైలి మిక్కిలి యౌచిత్యమును గలిగి కడుమనోహరముగనున్నది. నాతికఠినములై రసభరితములైశ్రావ్యములైన మాటలనే ప్రయోగముచేసి ముక్తాహారములంబోలువాక్యముల నీనాటకమునందు నింపియున్నాఁడు. చదువరుల హృదయముల నాకర్షించి తనవెంటగొనిపోవుశైలి యీకవికబ్బియుంట యాతనిభాగ్యము.

ఈకవియొక్క పద్యశైలి మిక్కిలి మధురముగనున్నది శ్రవ్యకావ్యమగు ప్రబంధశైలి ఫక్కికిని దృశ్యకావ్య మగునాటక శైలి ఫక్కికిని దారతమ్యముండి తీరవలెనని యెంచికాఁబోలు నీకవి మిక్కిలి సులభశైలినే పద్యముల నల్లినట్లు దోఁచెడిని. తానే నాటకరంగము నెక్కిపాత్రములఁ గైకొనిన నటశేఖరుఁడగుటఁజేసి దిదృక్షులహృదయముల నాకర్షింపఁ గలయట్టి సమయోచిత పద్యములఁ బొందుగొలిపియున్నాఁడు. ఈకవియొక్క కీర్తిచంద్రికలు దశదిశలవ్యాపించియున్న వనుట ప్రతియాంధ్రునకుఁ దెలిసిన విషయమే. కేవల నీతిబోధకములగునాటకములఁగడుసుబోధకములుగ రచించియుండుటచేఁబ్రతియాంధ్రునియింట నీకవినాటకములు పఠింపఁబడుచుంటను దఱచుగఁ జూడనగు ప్రతిదినము నీకవిచేరచింపఁబడిననాటకముల నేకములయమ్మకమే యాంధ్రుల కీతనినాటకములఁ జదువుటలోఁగల యుత్సాహమును జాటుచున్నది.

ఈకవికీర్తి యాచంద్రతారార్కముగా విలసిల్లుఁగాక.

Bellary· D· KRISHNAMA CHARLU,

Andhra Nataka Pithamaha,

Born 1853—Died 1912.

శ్రీ

పాదుకాపట్టాభిషేకము.

ప్రస్తావన.

శా॥ శ్రీమీనాక్షీవిలాససుందర ధరిత్రీ జాతమై సంతతం
బామోదంబు ఘటింపఁదల్పఘననాగాధీశుఁడాసన్నుఁడై
సౌమిత్రిప్రథితాభిధానమునఁ దాసైదోడుగా నొప్పునా
రాముండీవుతభక్తసంతతులకుఁ రారాజద్దైశ్వర్యముల్.

అనుబంధము 1.

సూత్ర—నటీ! యిటురమ్మా.

[ప్రవేశము: నటి.]

నటి—ఆర్య! సెలవేమి?

సూత్ర—చూడుమీయెడనానాశాస్త్రకోవిదులును, సంగీత సాహిత్య విశారదులునగు విజ్ఞమండలి చేరియున్నది. వీరిమానసముల కింపగు విధానమున నేదేని నాటకముం బ్రదర్శింతమని యభిలాష వొడమి నీయోచనఁగోరి యాహ్వానమొనర్చితి.

నటి—ఇందుకు నాయాలోచనయేల? ఏదోయొక యాంధ్రనాటకముం బ్రదర్శింపుము.

సూత్ర—ఏదో నాటకమన్న నేమి? భాషావైశద్యమునను, సంవిధాన చమత్కృతివలనను సర్వజనముల మానసముల రంజింపఁదగు నాటకముగదా ప్రదర్శనీయము.

నటి—అయినఁ జెప్పుము పురాణకథయా, కల్పనాకథయా, లేక చరిత్రారూపకమా వీరిసంతోష పెట్టఁజాలినది?

సూత్ర—ఏకథయయిననేమి! రసస్ఫూర్తికలిగియుండవలయుఁగదా? కథయెట్టిదయినను దత్కర్తఁగదా విచారింపవలయు?

నటి—అయిన నాంధ్రనాటక పితామహాయనిఖ్యాతిఁ జెందిన రామకృష్ణకవీంద్రునాటక మేదైనఁ బ్రదర్శింపఁదగు.

సూత్ర—నాకు నట్టైతోఁచుచున్నది.

నటి—అయిన నేనాటకముం బ్రదర్శింప నెంచితివి?

సూత్ర—ఆహా! జ్ఞాపకమువచ్చె. ఆకవీంద్రుఁ డెన్నియో నాటకముల రచియించి యున్నాఁడు. అందు విషాదాంతము కాకయుండినను బుద్ధిమన్నయన్ని విషాద నాటకములకును మిన్నయన్నవస్తుఁగన్న చెన్నున మహర్షి పుంగవుండగు వాల్మీకి తనరామాయణమునన యోధ్యాకాండము రచియించియున్నాఁడుగదా, అందలికథయే తత్కవిపుంగవుండు నాటకరూపముగ రచియించియున్నాఁడు. దానిం బ్రదర్శింతము.

నటి—ఒకానొకప్పుడు మనము విచారించియుండలేదా యాకథలోనియంశములకొన్ని విషయముల సందేహములు తీఱలేదు. భరతుఁడులేనికాలమున దశరథుఁడు రామ పట్టాభిషేక కార్యమేల దలపెట్టవలయును? తలపెట్టెఁబో మూఁడుదినముల ప్రయాణమని తెలియవచ్చిన గిరివ్రజపురమున నున్న భరత శత్రుఘ్నుల నేల పట్టాభిషేకమునకుఁ బిలువఁబంపలేదు? ఎన్నియేండ్లనుండియో మగనితో సంసారమొనర్చుచున్న కైకేయి యొక మంథర చెప్పినమాత్రముననే రామునిపైఁ బగబట్టవచ్చునా? పోనీ! కైకేయి స్వభావమువలననే పాపకర్మురాలా? లేక మంథర బోధన విశేషమా? మంథరకు కైక మనసు ద్రిప్పునట్టి కారణము లేమి యెట్టిది చూపించె? కైక వరములడిగెఁగదా? రామునకు రాజ్యమీయకుండ నడుగవచ్చుఁ గాక, యాతని నరణ్యమునకుఁ బంపునట్లును, అట్లు పదునాలుగేండ్లును, అందునుఁ దపసివృత్తిమై నుండునట్లును గోరను కారణ మేమి? వరములిచ్చినను, భరతునేల తర్వాతనైనఁ బిలిపింపలేదు? తుదకు రాముఁ డరణ్యమునకుఁ బోయినపిదపనైన భరతునకేల యీవృత్తాంతము చెప్పలేదు? అటు చెప్ప నంపియుండిన దశరథుఁడు మృతిజెందకమునుపే భరతుఁడే తెంచి రాముని బిలుచుకొని వచ్చుచుండెనే. వీనికన్నిటికి సమాధానములం గనపడవని యాలోచింపలేదా? అట్టిది నాటకరూపమైన నెట్లలరింపఁగలము!

సూత్ర—ఏల యోచించెదవు? వీనికన్నిటికిని బ్రత్యుత్తరముల నీవిందుఁ బడయంగలవు, ప్రొద్దుపోయెను. ఇంక నాటకమున కుపక్రమింతము. ఈ నాటకమున నీకవి మంగళాచరణముననె మహాకవియగు వాల్మీకిం బ్రస్తుతించియున్నాఁడు. ఆకవీంద్రునకు సరస్వతి ప్రత్యక్షమనుటకు సందేహము లేదు. ఆదికావ్యమన్నను, ఆదిప్రబంధమన్నను, ఆదినాటకమన్నను, దగినదియనఁ బించుకొను రామాయణము నామహాకవి రచియించి యున్నాఁడు.

ఉ॥ ప్రాకటమంజు సంస్కృత సరస్వతి ధీరపదార్థగౌరవా।
నేకతవిల్లసిల్లఁగవు లెవ్వరు వ్రేలిడ నేరకుండఁగా।
నేకవిలోకమౌళి రచియించెను రామచరిత్రమట్టి వా।
ల్మీకిలసద్వివేకిఁ జిదమేయపినాకి నమస్కరించెదన్॥

ఏదీ యతనికిఁ బ్రత్యక్షముగానున్న యావాగ్దేవి నీవింత ప్రశంసింపుము.

నటి—

అనుబంధము

సూత్ర—రమ్మింకఁ బోవుదము. (నిష్క్రమింతురు).

శ్రీ

పాదుకాపట్టాభిషేకము.

పూర్వరంగము.

ప్రథమ ప్రకరణము - అయోధ్య - దశరథునాస్థానము.

[ప్ర: దశరథుఁడు, సుమంత్రుఁడు, వసిష్ఠుఁడు, సేవకుఁడు.]

వసిష్ఠుఁడు—రాజేంద్రా! దేవేంద్రుఁడు నీనొక్క పనికై యర్థించుచు, తనసారథిని మాతలి నిందు పంపియున్నాఁడు.

[ప్రవేశము: మాతలి]

మాతలి—దశరథరాజన్యా! విజయోస్తు. శంబరాసురుఁడు సురపురిపైఁ బండెత్తి వచ్చుటకు సర్వసన్నాహములు చేయుచున్నాఁడని విని దేవేంద్రుఁడు నను నీయొద్దకుఁ బంపినాఁడు ఇక్ష్వాకుకుల సంభవు లెల్లరుం దనకు బరమమిత్రులనియు, దానం జేసి నీవును బరమప్రీతి పాత్రుఁడవనియు నీవు తనకు సహాయముగా రాఁ గోరితివనియుఁ జెప్పుమన్నాఁడు. గురుప్రసాదమున శబ్దవేదిసాయకముల పరిచయము నీకలవడియుండుటచే నా మాయావితో నీవ సంగ్రామము చేయంజాలుదువనియు నన్నాఁడు. ఈ వసిష్ఠ ఋషియు నినుఁ బ్రశంసించినాఁడు.

దశ—మాతలీ! నేనా యమరేంద్రుని భృత్యభృత్యుండను. రమ్మని యానతిచ్చిన శిరసా వహింపుదు. కనద్రదిపక్షనిచ్ఛేదదక్షమై, వృత్రాద్యభ్యమిత్రగాత్ర లతాలవిత్రాయమానమైయున్న వజ్రముగల పాకారికిఁ జేకూడని సంగ్రామ మొండుండునా? ననురమ్మనుట వానికై ప్రీతివిశేషము కాక. అవశ్యమానతి నెఱవేర్చెదను.

క॥ చిత్రవిధంబునఁ బ్రీతిక
బాత్రుఁడఁగా దేని గోత్రపత్రహరునకా
వృత్రప్రభంజనున కతి
మాత్రమె శంబర సురారి మథనంబెన్నన్ ॥

మాతలి—రాజేంద్రా! నీవాడినది నిక్కము సమరము నిశ్చితమైన వెంట నేనువచ్చెదను. పునర్దర్శనమయ్యెడు.

వసి—రాజేంద్రా! నేనును బోవఁదగియున్నది. పోయివచ్చెద.

మాతలి } (నిష్క్రమింతురు)
వసిష్ఠ }

దశ—సుమంత్రా! చూచితివే యింద్రునియనుగ్రహము? నేనుశబ్దవేది పాయకాభ్యాసమునకు సరయూతటంబునకుఁబోయెద. దానికిఁ దగినట్టు చీఁకటిరాత్రులును వచ్చియున్నవి. నా మోహనాంగి కైకేయి నేను యుద్ధము సేయుట చూడవలయునని యభిలషించినది. అదియు నెఱవేఱఁగలదు. ఇంకఁబోదము. (నిష్క్రమి)

పూర్వరంగము.

ద్వితీయప్రకరణము-సరయూతటము.

[ప్రవేశము: దశరథుఁడు-ధనుర్బాణధారియై.]

దశ—ఇన్న[illegible]లు అభ్యాసము చెప్పినను మఱువలేదుగదా? అప్పుడే నాలుగు గజముల రెండు [illegible]

(లోపల "బుడబుడ" యనిధ్వని)

ఆహా! మఱియొకగజము జలముద్రావుచప్పుడువినఁబడినది. ఇదెవచ్చెను. (బాణము వేయును.

(లోపల "హా! నారాయణ! హా! నారాయణ!" అనుధ్వని)

అయ్యో! ఏమిది! హా నారాయణ యనునార్తరావమువినవచ్చె!

(పోయిచూడఁగా నక్కడ యజ్ఞదత్తుఁడను తాపసపుత్రుఁడు పడియుండును.)

యజ్ఞ—హా! నారాయణ! నారాయణ! పండుముసళ్ళ వాజననీజనకుల నింకెవ్వరరయునారు?

దశ—హా! శ్రీహరీ!—(మూర్ఛిల్లును)

బ్రా—ఎవరయ్యా యిక్కడ? మరణవేదనమున కోర్వఁజాలకున్నాను. నాయెదనాటిన బాణమునుతప్పించువారు లేరా? మాజననీజనకులయొద్దకు నన్నెవరైనంగొనిపోరే.

దశ—బ్రాహ్మణోత్తమా! అరయక నీప్రాణమున కెక్కువెట్టిన దుర్జాతుఁడ నేనే. వలసిన శాపమొసంగుము.

క॥ పాపాత్ముఁడనై యరయక
యీపాటోదపంగనిన్ను హింసించితినీ
శాపముపాలొనరింపుమ
హాపాయముగలుగఁగా ధరామరతనయా॥

బ్రా—హా శ్రీహరీ! శ్రీహరీ! ఈమరణాయాసమున కోర్వఁజాలను. పుణ్యాత్మా! ఈబాణము వెలుకుము. ఇందేదాఁపుననున్న మావృద్ధాంధ జననీజనకులతో—

దశ—అయ్యో! నాయట్టిక్రూరకర్ముఁ డుందునే.

బ్రా—అయ్యా! సహింపఁజాలను మాటలుండనిమ్ము. ఈబాణముదీయుము.

దశ—బ్రాహ్మణోత్తమా! ఇప్పుడేశాపమొసంగి నన్ను—

బ్రా—అయ్యా! నేబ్రాహ్మణుఁడగాను. శూద్రియందు వైశ్యునికి జన్మించినాఁడ. నీపుణ్యమగును. ఈయలుగుఁదీయుము.

దశ—తీసెదను. నీజననీజనకుల కేమి చెప్పెదవు?

బ్రా—ఏమిచెప్పఁగలను. అయిన నొకటిమాత్రము చెప్పవలసియున్నది. నియుక్షమించ నేవేఁడికొంటినని వచింపుము. తీయుమా యానారాచము.

దశ—(దుఃఖించుచు బాణము వెలికను)

బ్రా—హాజననీ! హాజనకా! నారాయణ! నారాయణ! (అని చచ్చును)

దశ—-

అనుబంధము 3

కట్టా! నేనెంతక్రూరాత్ముఁడను. ఎంతదుశ్చరితుఁడను. ఈపాపమున కేది ప్రాయశ్చిత్తము.

అయ్యో! యీతాపసపుత్రుని జననీ జనకులితని నరయుచున్నారు. వారివలననైనను మృతిఁ బొంద శాపముఁగైకొందు. (నిష్క్ర)

పూర్వరంగము.

తృతీయప్రకరణము-అదే నదీతీరమున నడవి.

కావడిలో వృద్ధాంధులైన తాపసమిథునమును ప్రక్కన దశరథుఁడును మూర్ఛిల్లియుందురు.

యజ్ఞదత్తు శవము నందేయుండును.

తా— హాపుత్రా! హాతనయా! ఇట్లు మమ్మొకఁబాసి పోదువనిమే మొక్కఁడు నేఁటి కముగదా? మా మూలదైవము నీవుమాకు లేకుండఁజేసెనే.

తా—స్త్రీ—తనూభవా! వృద్ధులము నంధులమునైన మమ్మీకావడిలో నుంచుకొని యాయాసమనక మోయుచువచ్చితివే. ఇంకమమ్మెవ్వరు రక్షించువారు?

తా—అయ్యో! మా కేలయీపాడు దాహముగలిగెను? ఊఁచినఁబోవనుండు మాప్రాణముల గొండ్డంటఁ గొట్టినట్లాయెఁగా?

తా—స్త్రీ—తనూజా! నెలదినములక్రిందట మాకిరువురకుఁ గలిగిన వ్యాధులవలననైనఁ జావమైతిమే. ఇది చూచుటకేకదా?

దశ— అనుబంధము 4.

మునివతంసమా! నాప్రాణములన్నియు మీకే యర్పించుచున్నాను. ఈపాపభారము సహింపఁజాల. ఇప్పుడే నాయంతమొనర్పుఁడీ? ప్రార్థించెద

తా—అయ్యో! మాప్రాప్తియిట్లున్నది. నీవేమిచేయఁగలవు? నీశబ్దవేదులు మాప్రాణవేధులుగా మాముద్దుతనయుని హృదయ వేదనమొనర్చునపుడు వాఁడాడినకడమాట యింత వచింపుమా.

దశ—హా! దుఃఖము దుఃఖము తాపసవర్యా! నా క్రూరకృత్యమునకుఁదగిన దండనమొర్చితిరేని మీసుతుఁడాడినమాట వచించెద.

తా—ధరణీశా! మేమేమిశాస్త్రియొనర్తుము. ఆదైవమెయున్నాఁడు కరుణించిచెప్పుమా వాఁడేమనెను?

దశ—తాపసవర్యా! ననుదరిఁ జేర్చుటకు మీకు రెండెతెరవులు. శపించినిర్దహించుటయొకటి. లేదేని కరుణించి నాశుశ్రూష మీకొమరునిమారుగాఁ గైకొనుటయొకటి. ఈరెండవభంగియే మీకిష్టమైన రాజ్యమంతయుఁ సన్యసించి మీకొడుకునట్ మాఱుగా మిమ్ము మనినంత కాలము మోసికొని తిరుగాడుచు నాపాపములోని లవమైన బాసికొనుటకై—

తా—ఏమిసౌఖ్యమని మేమీప్రాణములధరింతుము. కాంతా! [illegible] లిప్పుడే యంత్యాక్రాంతములగు నట్లున్నది.

శ్రీ—నాథా! నాకునట్లయయున నేమృతిఁబొందుటవఱకు [illegible] ములు.

తా—రాజేంద్రా! కడుపుణ్యమగును మావాఁడేమనెను చెప్పుమా [illegible] దవచ్చెదము.

దళ—నన్ను క్షమింపుఁడు. నాకోరికయేదైన మీరొనరింపకున్న [illegible] జెప్పను

తా—రాజాధమా! ఇట్టికటికి బుద్ధిదగునా? మానోటికడిదిన [illegible] ధు మాకొమారుఁ డెగటార్చి క్షణార్ధమునఁ జావనున్న తలిదండ్రుల [illegible] నొనరింపవా?

మానిని॥

భూపకులాధమ మావగు ముద్దులపుత్రు [illegible] పతివా!
పాపము చాలకమాసుతుమాటలఁబల్కవె [illegible] యమానపమా
తాపము చేనడలొందికలంగెఁ సుతాను [illegible] చెప్పుదవచ్చెదమో
యాపగిదిన్మరణంబుననాతఁడు సుతాను [illegible] చావుమికక్కన్

శతవృద్ధులమై మేమేకపుత్రవిషయమై [illegible] ! పుత్రా" యని యఱచి చచ్చెదమా యట్టి ప్రాప్తిమె నీకుఁగలుఁగుఁ [illegible]

దళ—వాచంయమివర్యా! నాఘోరపాపమునకు [illegible] మెక్కడి కేగుదును? అయ్యో! మీకరుణ యెంతని వచింపవచ్చును [illegible] నుండి యున్న వివాహముల్లైయు నెన్నిపూజావ్రతాదులనొనర్చినను, పుత్రుల [illegible] "పుత్రుఁడో పుత్రుఁడ" నియేకరువున్న నాకు మీశాపవ్యాజమునఁ [illegible] కలిగెనుగదే. నాచేసుకృతము నీజన్మమునఁ దీర్పలేక చచ్చినరకములపాలగు [illegible]

ఉ॥ ఎన్నఁగరానిపాపమున కీక్రియ శాప [illegible] ం।
పన్నుగఁ జేయ [illegible] రపత్యపి [illegible] తురే।
మన్ననఁ దాపసోత్తములమానస మానవనీత [illegible] ం।
చున్నటి బల్కుపల్కులిటు [illegible] యెడన్॥

ఇప్పుడు నిశ్శంకముగ [illegible] కడమాట వచించెదను. దుష్కర్మండనైన నను నిర్దగ్ధునిఁగాఁ జేయకుండఁ దయామయులుగాఁ మిమ్ము వేఁడుకొనినాఁడు. ఇదియే యతనిమాట. ఎంతటిదయాళుడో.

తా—శ్రీ— } హా! కుమారా! కరుణాకరా!
తా— } (దత్తురు)

దళ—హా! దైవమా! (అని మూర్ఛిల్లును) (యవనిక పడును)

శ్రీ

పాదుకాపట్టాభిషేకము.

ప్రథమాఙ్కము.

ప్రథమరంగము-దశరథునాస్థానము.

[ప్ర: దశరథుఁడు-వసిష్ఠుఁడు-సుమంత్రుఁడు - సేవకుఁడు]

వసిష్ఠుఁడు—అట్లయిన నీయిష్టము. నీకే భయము గాన్పు ... ంచుమ్మ.

దశ—భయమునకుఁ గాదు, నాకేమో చేయవలసినదానిని తోఁచుచున్నది.

వసి—రామునితో మాటలాడియున్నావా?

దశ—ఎక్కడిది? నేఁడుదయమునఁగదా నాకుఁదోఁచినది. నిన్నరాత్రివఱకు సంశయమే లేదే—సేవకా! రాముని బిలిపింపుము. భరతుని లేకుండునది ... చింతనీయము. ఈదుస్స్వప్నఫలము ఘోరముగ నిపుడుండెనే. కావున నాకేక ను రాక ముందే యీకార్యమొనర్పవలెనని బుద్ధిపొడముచున్నది.

[ప్రవేశము: రాముఁడు]

రామ—(నమస్కరించి కూర్చుండును).

దశ—రామచంద్రా! అఱువది సహస్రములకు పైగా పృథ్వీపాలన మొనర్చి యెనుబది యేండ్లుమీఱిన వృద్ధుఁడనైతిని. ఈ చైత్ర శు|| 9 యే శుభదినముగా వసిష్ఠులు నిశ్చయించినారు. నీపట్టాభిషేకమునను స్వీకరింపవలయును.

రామ—జనకా! ఉన్నట్లుండి యిట్లేమి? ఇంకను నేఁబసివాఁడను రాజ్యమేలుటకు సమర్థుఁడనైనను నీవుండ నాకేటికీ ప్రయాస మిప్పటినుండి?

దశ—తనయా! నీకుఁ బదియు నెనిమిదియేండ్లు సమీపించె. ఈశుక్లనవమికిఁ బదునేఁడు నిండుఁగదా? చిన్న వయసున రాజ్యమేలఁగలిగినఁ బ్రజల సుఖదుఃఖములు చక్కఁగా నెఱుఁగవచ్చుఁగదా?

రామ—జనకా! నీమాట జవదాఁటువాఁడనా? అయినను క్షమింపుము. నేఁడు విదియ గదా? ఈమూఁడుదినములలోఁ బట్టాభిషేకము కావలసినంత త్వరయేమి? అదియును గాక భరతశత్రుఘ్నులును లేరె వారు లేక యీకార్యమును జరుపుటకు నాకుఁగుతూహలముండునా? ఈలగ్నము కాకున్న మఱియొక లగ్నమాయెను. నను మన్నించి వారలఁ బిలువఁబంపుము.

అనుబంధము 5

తే॥గీ॥ చెలువుమీఱంగఁ బట్టాభిషేకవేళ
నెవ్వరెవ్వరో పెఱవారలేగుదెంచు
వారుగా యట్టిచోఁ గూర్మిఁగారవించు
చిన్నితమ్ములు లేకుండఁ జేయనేల॥

వసి — రామా! నే నంతయుం జెప్పితిని. నిన్న రాత్రిఁ గలిగిన యొక కారణమున మీ జనకుఁడు నీకుఁ బట్టాభిషేకము చేయఁగోరినాఁడు. దినముల నాలోచించి చూడ రేపు పంచమి తప్ప మఱి దినము దొరకదు. కావున విధి లేక వచ్చినది.

దశ — పుత్రా! నే నెంతయు నాలోచించియే యున్నాను. భరతుఁడు లేక నిన్నభిషిక్తునిఁ జేయవలెనని నాకేమి కోరికయా? పది దినములక్రిందట నీ బుద్ధిగలిగియుండిన భరతుని గిరివ్రజపురమునకు నే నేల పంపుచుంటిని. ఈ శుద్ధనవమికి నీ పదియునెనిమిదవ యేఁడు పడుచు. సంవత్సరమున నభిషేకము చేయరాదని యార్యులందురు. రాఁగల సంవత్సరమునఁ జైత్రమాసమున గురుమూఢము రాఁగలదఁట. తర్వాతఁ జాతుర్మాస్యల నొనర్పరాదు. మఱల మాఘమాసమున శుక్రమూఢము రాఁగలదఁట. చైత్రమాసము వఱకు నదియుండునఁట. ఇంతలోన నే యిరువదియవ సంవత్సరము రాఁగలదు. కావున నా వత్సరమంతయు సరిపడదు. ఇట్టే మూఁడేండ్లు కడచనఁగలవు. కావున నిట్లు ప్రయత్నించితిని.

రామ — మూఁడేండ్లు కడచిన నేమి? పిదప నే కానిమ్మేమి యవసరము.

దశ — పుత్రా! అట్లు కాదు. ఊరక మౌర్ఖ్యము పూనియున్నవాఁడనా? శీఘ్రముగ నే నీకుఁ బట్టముగట్టవలసిన కారణములు నిన్న రాత్రిఁ గలిగినవి. అవియన్నియు నీకెఱిఁగింతు లెమ్ము. అయిన నా వృత్తాంతము నీవు మీ తల్లులతోఁ జెప్పకుము. భీతిల్లుదురు. కావున విధిలేకున్నది ఇది నీవొనర్పకున్న నా యుత్సాహభంగము గాఁగలదు.

అనుబంధము 6

క॥ ఎన్నాళ్ళకు మున్నో నీ
కెన్నిటిఁ బట్టంబుఁ గట్టవిల్లేక డచెన్
మిన్నక కాలం బిఁకనో
యన్నా సలుపంగఁ గూడ దాలస్యంబున్॥

క॥ ఊరక యోచింపకుము కు
మారక యీ కార్యమైన మతిచేసూటిన్
గోరిక లెల్లను దీఱుత
భారము నావాంఛితంబు పాటిపఁగదే॥

రామ—నీయాజ్ఞకు వ్యతిరేకముగలదా? నీయిచ్ఛ తెఱంగున నే కానిమ్ము.

దశ—మంత్రీ! సుమంత్రా! రేపు బుధవారముననే పట్టాభిషేకము కావలసియున్నది. నేఁడప్పుడే భానువారమాయెను సర్వసన్నాహములు నీవెట్లుచేయఁగలవో. పుత్రా! ఏల యాలోచన?

రామ—భరత శత్రుఘ్నులు లేరుగా యనియే.

దశ—ఏమిచేయవచ్చును? అక్కడికిఁ బోవనే మూఁడునాళ్లకుఁ దక్కువకాకుండఁ బట్టును. యత్నములేదు. పోదమురమ్ము. (నిష్క్రాన్తి)

ప్రథమాఙ్కము-ద్వితీయరంగము.

కైకేయియిల్లు.

[ప్రవేశము: మంథర].

మంథర—ఆహా! పురమంతయు నలంకరింపఁబడుచున్నది. ఎవ్వరు చూచినను నగుమొగములలరార స్వర్గమేలఁగలిగినట్లు సంతోషభరితులై యున్నారు. రామునికిఁ బట్టాభిషేకమఁట! రామునికఁట! పట్టాభిషేకమఁట! రామునికిఁ బట్టాభిషేకమైన నీజనులందఱకేమి? తమకే యభిషేక మగునట్లుత్సాహముఁ జెందియున్నారు! ఈదుఃఖము నేఁజూచి యోర్వఁగలనా? నేనిందుఁ గైకేయి వెంటవచ్చినది మొదలు దుఃఖముననే కారణమైయున్నది. నేనెవరికేమపకారముఁ జేయకున్నను, బురజనులందఱు నను దిరస్కరించెదరు. ఒక్కరైన నాచెలిమిఁగోరు. ఒరులచెలిమికోరి నేఁబోయినను ననుఁజేరనీయరు. నేఁబోయితినా మాటలాడుచున్న వారందఱు మాటలుడిగి నేవెడలి వచ్చువఱకు మౌనముద్రవహించెదరు. ఒక్కరిమాట లితరులకుఁ దెలిసెనా, మంథరయే చెప్పెనని మొత్తికొందురు. ఇండ్లలోరహస్యములేమయిన మాటలాడవలసి

వచ్చినదో యింత వెలుపలికి వచ్చి నే నేమైన నున్నానాయని చూచి పిదప మంతనము లాడెదరు. నేనొకవేళ దగ్గఱ జగడమునకుఁ బోయినను, వాకిండ్లు వేసికొందురుగాక, తిట్టుటకైనను [illegible] డరు. అందఱు నన్ను నికృష్టపుఁ జూపుచూచెదరు. కైక యొక్కతె [illegible] మిగుల ననునది దానికిని నీనడుమఁ దెగులుగలిగియున్నది. ఎవరేమి చెప్పిన [illegible] మగనితో నున్నప్పుడు తప్ప మిగిలిన యన్ని వేళల దాని నేమఱ కున్నానే [illegible] రే? ఆమగనితో నున్నప్పుడును, నేమఱకుండుటకై వారి గదికి వారికి [illegible] డ గండిపెట్టి వారిమాటలన్నియు వినుచున్నానే. కావున దశరథుఁడైనను నాపై [illegible] యుండుననుటకవకాశమే లేదు. ఏమో యేమియుఁ దెలియ కున్నది. నన్ను [illegible] యొవ్వతె చెప్పియుండును? నన్ను మించినవారు నున్నారుగా యీ [illegible]? ఆహా! తెలిసెను నన్ను రాముఁడు పుట్టచెండుతోఁ గాలువిఱుగవేసియున్నాఁడు కాలునొప్పివలన నేఁబండుకొనియుండిన కాలమునఁ గౌసల్య యీకైకతో మంతనములాడియుండెను. దానియింటికిది పోయియుండెను. అయిన నదిజరిగి నాలుగేండ్లాయెనే. కైకకీదుర్బుద్ధిపట్టి నాలుగైదు నెలలాయెను. ఇట్టిపీడచోట నాకేమియుని పోదమని యెంచియుండెను, నను దిరస్కరించు నీపురి వారికొక గుణుతైనఁ జేయకపోవచ్చునా యని వేచియుంటిని. ఇప్పుడు సమయ మబ్బెను. రామునికిఁ బట్టాభిషేకము! అరణ్యపట్టాభిషేకము చేయించెదను దానికై యెగురులాడుచున్న యీపురివారి కశ్రుజలాభిషేకముఁ గావించెదను అప్పు డయోధ్యవారందఱు మంథర ప్రభావముఁ దెలియనీ—ఈ కైక [illegible] కేమి రిమ్మయో యిదియు నెగురులాడుచున్నది. ఇదె వచ్చెను,

[ప్రవేశము: కైకేయి].

కైక—మంథరా! ఇక్కడ నేమి చేయుచున్నావు?

మంథ—నీవేమింత సంభ్రమముగాఁ బోవుచున్నావు?

కైక—రామచంద్రుని పట్టాభిషేకమని నీవు వినలేదేమే?

మంథ—ఆహా?

కైక—అదియే మిక్కడనున్నావు నీవు?

మంథ—బండికొఱకుఁ బంపియున్నాను. నిరీక్షించుచున్నాను.

కైక—బండి యేమిటికి?

మంథ—ఊరికిఁ బోవుటకు.

కైక—ఏయూరికి?

మంథ— గిరివ్రజపురమునకు.

కైక—ఎవరి యొద్దకు?

మంథ—మీతండ్రి కేకయరాజునొద్దకు.

కైక—ఏల పోయెదవు?

మంథ—మనసు పుట్టినది గనుక పోయెదను.

కైక—అందుఁబోవ మనసేల పుట్టెను?

మంథ—ఇందుండ నిష్టము లేనందునఁ బోవ మనసు పుట్టెను.

కైక—ఇట్టిమాట లేటికే? ఇన్నాళ్లుండిన యిష్టము నేఁడేల లేకపోయె?

మంథ—నేను, కౌసల్యదాసికి దాసిగానుండఁజాలను.

కైక—కౌసల్యదాసి యెవరు?

మంథ—నీవు.

కైక—నేను కౌసల్యదాసి నెట్లగుదును?

మంథ—రామునికిఁ బట్టాభిషేకమైన నీవు కౌసల్యదాసిగాకింకెవ్వరు?

కైక—మంథరా! ఇట్టిమాటలాడకుము. ఆరామునిపై నీవు పగసాధించెదవా? చిఱుతఁదనమునఁ గందుకముతో నిన్ను గొట్టినమాత్రమున నేయిట్టిపగవలయునా? ఆరాముఁడెవ్వరనుకొన్నావు? నాకూర్మిసుతుఁడు. వానికిఁ బట్టాభిషేకమయిన నాకుఁ బరమ భాగ్యముగదా?

మంథ—(ఏడ్చుచు) కైక! నీకేమి బుద్ధిపుట్టెనే? ఎవ రెట్టిమందుపెట్టినారే నీకు? నీమెత్తుకనుఁ ద్రాడు బిగించుచున్నది నీ వెఱుఁగకున్నావు. కాళ్లక్రిందఁద్రవ్వి గుంట చేయునది కనలేవు. మిత్రుల నమిత్రుల నరయలేవు. వినాశకాల మాసన్నమైయుండ నీవెవ్వరిమాట లేలవిందువు! నాకేమయినదని నీయిచ్చచొప్పునఁజెడిపోవనిత్తుఁగాని మీతండ్రి నిన్నత్తగారింటికిఁ బంపునపుడు నిన్ను నాకిల్లడ వెట్టినాఁడే నేనెట్లూరకుందును? రామునపై నాకుఁ బగయంటివే. ఇన్ని దినములయినదే యొక్కనాఁడైన వానిప్రస్తావము నీయెదుటఁ దీసియున్నానా? నాకన్నుల నీవు చెడిపోవుట చూడఁజాల. కావునఁ బోయెద.

కైక—మంథరా! నీవేమన్నను నాకా కౌసల్యసుతునిపైఁ గూర్మిమానదు. అయ్యో! రాము నా నీవిట్లనవలయు?

అనుబంధము 7.

మంథ—కూర్మి యేలమానునమ్మా? ఆకౌసల్య నీకు సవతి కాదు. తోఁడఁబుట్టువు. అయ్యో! ఆకౌసల్యపై నింతపడి మొత్తికొందువే అది నిన్నుఁ గాలిగోరంతైనను సరకుచేయునా? నా మాటలిప్పుడు నీ వేలవిందువు! రేపుఁ బ్రొద్దున రాముఁడు చక్రవర్తియైన, భరతుఁడు

వక్రమూర్తియై, వానిచరణములు శిరసావహించి యూడిగము సేయునప్పుడైన నన్నుఁదలఁపవా? జనులందఱు నిన్నుఁ జూచి “ఈ కైక తనకు సరి యెవ్వరనియుఁ గౌసల్యాదులకంటెఁ దనపైఁ బతికెక్కువ కూర్మియనియుఁ గర్వించుచుండెఁగా? ఇప్పుడుగదా యినియొక భోగినియగుట స్పష్టమాయెను” అని వచించుచును సిముసి నవ్వునవ్వుడైన నను దలఁచవా? కౌసల్య చక్రవర్తిమాతయై “కైకా! యిటువచ్చి కాళ్లొత్తు”మని నిన్ను పిలువ “కౌసల్యాదేవీ! భాగ్యము” అని నీవు దాసితనము చేయవలసివచ్చినపుడైన నన్నుఁదలఁపవా? ఏమిసార్థకము! యేండ్లెక్కువగు కొలఁది బుద్ధి తక్కువగునందురుగదా!

కైక—మంధరా! ఏలయీమాటలు?

చం॥ జగదభిరాముఁ రాము నినసంతతిసాగరపూర్ణసోమునిన్
దెగడెద వేటికిట్లు విననేరఁగదా యిటువంటిమాటలన్
మగువరొ యేలయింతపగ మానుము నాకు హితంబుకూర్తువే
నిగరువమార రామునకె నెయ్యమ మీఱుశుభంబుఁగోరుమా.

రాముఁడు భరతునకంటె నాయెడ నెక్కువభక్తిగలవాఁడు. కౌసల్యతోడఁబుట్టువునకంటె నెక్కువగా నను జూచును. వీరట్టివారైనను నాపతియుండ లేవా? వానికి బుద్ధిగలవాఁడా?

మంధ—నీపతి—వనీపతి—అతని చరిత్రము తెలిసియుండిన నిట్లాడుదువా? చెప్పిన నేనె యెరవులదాననగుదు.

కైక—ఏమిచరిత్రమే? దాఁపక నాకుఁజెప్పుము.

మంధ—అది యుండనిమ్ము. నీపతి నీయందిచ్చగలవాఁడే కానిమ్ము. రాముఁడు రాజ్యమేలుకాలమంతయును నతఁడు వెడలఁబ్రదుకు ననుకొన్నావా? శతవృద్ధుఁడై కాటికిఁ గాలుసాచియున్నవాఁడెన్ని దినములు జీవించియుండఁగలఁడే?

కైక—(హరి! హరి! అని చెవులుమూసికొని)

అనుబంధము 8

కం॥ ఆహాహా యిది యెంతటి
సాహసవాక్యంబె యింతసంతాపమునిం
తే హరిహరి యెటులోర్తు దు
రాహతి యిటులాడ మంధరా! నీకగునే ॥

మంధరా! ఎట్టి కర్ణకఁటకములగు భాషణములాడెదవే.

మంథ— అమ్మా! క్షమింపుము. తప్పాడితి. నీపతిస్థిరజీవి. బ్రహ్మచచ్చినను, నతఁడు చావఁడు ఉన్నమాటయున్నట్టన్న నుండూరచ్చిరాదందురుగా? నీపతికలకాలమునుని యుండినను, నతనిమాటేమైన జరుగఁగలదా? సార్వభౌముఁడైన రాజు వేఱె యుండినను, నతఁడేమైన నవిన నతఁడును నీతోఁగూడనిల్లు వెడలవలసినవాఁడేగదా! కైకా! నీకేమిమరులే. నీకేమజ్ఞానమే. నీపతిచరితము చూచిచూచి యిట్లుమోస పోయెదవు.

కైక— ఏమే నాపతిచరితము? నాకొక్కటియుఁ దెలియదు.

మంథ— తెలిసియుఁ గన్నులు తెఱవకున్నావు. నీపతికి నీపై మోహముగలదని యెంచి యున్నావా? చెప్పుము.

కైక— నాకేమియు సందేహముతోఁపదు.

మంథ— కైపు తలకెక్కినప్పు డేలతోఁచును. పోనీ, నీకొడుకుపైన నతనికిఁగూర్మి కలదా?

కైక— అదియేమే? అతనికి రాముఁడువేఱె భరతుఁడు వేఱెయా?

మంథ— కైకా! లోకమున నందఱు నిన్ను పాయ శాలినియందురు. ఇందులకా? భర తుఁడు మీయయ్యగారి యూరికిఁబోయి యెన్ని దినములైనది?

కైక— పది దినములైనది. ఇప్పుడేల?

మంథ— ఇప్పుడుగదా పట్టాభిషేకము? వాఁడు లేకుండ వానివేఱూరికిఁబంపి యిప్పుడు పట్టముగట్టనెంచినాఁడే చాలదా?

కైక— మనము వినలేదా శుభదినము లింకఁగలుగవని దశరథుఁడు త్వరలో నీకార్యము తలపెట్టెనని?

మంథ— నీకెట్టి విశ్వాసగుణమే? మూఁడుసంవత్సరములనుండి మీతండ్రికోరుచున్నాఁడే యిప్పుడా భరతుఁ బంపవలయు?

కైక— భరతునిఁబంపునపు డీప్రశంసయే లేదుగదా?

మంథ— కోడిపాలు పితికి తెచ్చివామన్నఁ జేఱపెట్టుమను దానవుకదా నీవు? ఈపట్టాభి షేక ప్రశంస యెన్నఁడును లేక యిప్పుడే టక్కునఁబుట్టెఁగా? ఇప్పటికిసంవత్సరము క్రిందటనే రామాదులవివాహములు చేసికొనివచ్చినపుడే రామునికిఁ బట్టాభిషేక మింతలోనే చేయవలయునని నీపతియన్నట్టు నీవేచెప్పితివే. మఱచితివా!

కైక— అపుడు మాటకలిగెను. తర్వాత మఱచియుండరాదా?

మంథ— ఈయుక్తి దశరథునికైనఁదోఁచియుండదు. పోనీ! భరతుఁడు లేకయీకార్యము చేయ నున్నాఁడే విన్నొక్కమాటయిన నడిగినాఁడా?

కైక— నాయొద్ద కింకనురాలేదు వచ్చినపుడు చెప్పునేమో

మంథ—"చెప్పు నేమో"! భరతుఁడు లేక యీపని చేయనున్నందులకు నిన్నూ తొయ్యుట పోయెను నిను వేఁడుకొని నీయనుజ్ఞపడయుటపోయె. నీహాడంబడకయున్న నీకాళ్ల పైఁబడుటపోయె "చెప్పు నేమో" కదా? భానువారము నాఁడుగదా యీప్రశంస గలిగె. ఆరాత్రి నీనాథుఁడెందుండెను.

కైక—కౌసల్య యింటనుండెను.

మంథ—ఇక్కడికివచ్చి నోటిమాటైన నీతోఁ జెప్పఁడాయెఁగా.

కైక—మొన్న కౌసల్యవంతుగదా?

మంథ—వంతు! వంతెన్నఁడు దప్పఁడో నీమగఁడు?

కైక—విధిలేని సందర్భము గలుగకున్నఁ దప్పఁడు.

మంథ—భరతునిఁ బంపి నాల్గుదినములైనను గాకముందె రాముని ముందఱ మోయింపనెంచి నాఁడే. ఈమాట నీతోఁ జెప్పవలయుట "విధిలేనిసందర్భము" కాదుగా? నీవింకను "ప్రీతి" యనెదవు !

కైక—ఏల యిట్టి నిష్ఠురము లాడెదవే? నేవినఁజాలను.

మంథ—పోనీ! నిన్న సుమిత్రదిగదా వంతు? ఎందుండెను?

కైక—సుమిత్రయింట నే—కాదు నిన్నను గౌసల్యయింటనే యుండెనని వింటిని.

మంథ—ఇక్కడ వంతుదప్పునట్టి విధిలేనిసందర్భమేమమ్మా?

కైక—(యోచించుచు నూరకుండును)

మంథ—(స్వ) ఇప్పుడుకొంచెము మార్గమునకు వచ్చునట్లున్నది. (ప్ర) నీవూరకున్న నేఁ జెప్పెదను వినుము. ఆకౌసల్య కుమారునిపైఁ గూర్మివలన నేకదా నిన్నను నందుండుట? ఇంకను బట్టాభిషేకమయినఁగాలేదే. అప్పుడేవంతుదప్పునంత కూర్మిగలిగిన ముందెట్లుండును?

కైక—హా! శ్రీహరీ! మంథరా యిప్పుడుస్మరణకు వచ్చుచున్నది.

మంథ—నీస్మరణపై మన్నుపోసిరి. మేలుకోరి బుద్ధిచెప్పవచ్చిన నాకు (ఏడ్చుచు) రాముపైఁబగగట్టితివి. దానిసగాఁ జేయనున్న కౌసల్య యుత్తమోత్తమయంటివి. ఆవంతైన నిను సరకుసేయని పతినాధునికి మోసుకపోవుపంత ప్రీతియంటివి. నేనీ యింటనుండను. పోయెదను. (లేచును)

కైక—మంథరా! నను క్షమింపుము. కరుణింపుము. నీకంటె నాకాప్తులెవరు? నిలువుము. (పట్టుకొని నిల్పును).

మంథ—నీకు హితులహితు లగుకాలమువచ్చియున్నది. మాతల్లి గొడ్రాలన్న నట్లనా యని విశ్వసించుబుద్ధి గలిగియున్నది. నీయింట నేనుండను యుండను. (పనరుచు).

కైక—(మంథర చరణములు పట్టుకొని).

అనుబంధము 9

మంజభాషిణి। ఉరియాడునాదుమది యూఁఅడిల్లునా
వెరవింత చూపికదు ప్రేమనింపవే
యిరవారనాకునిఁక నెవ్వరేసఖుల్
నిరసింపనౌనె కరుణింపుమంథరా॥

మంథరా! ఇట్టి సమయమున ననుఁజేవిడువవచ్చునా? నమస్కరించి వేఁడికొందును. పోకుము.

మంథ—(కూర్చుండి) ఇంకేమి చేసెదవు? మించిపోయె. నిర్వాణదీపమునకుఁ దైలము పోసిన నేమిప్రయోజనము ?

కైక—మంథరా! నీవుదప్ప నన్ను సంరక్షించువారు లేరు. ఇంకేమైన యోచనయున్నఁ జెప్పుమా.

మంథ—వెన్న చేతఁబెట్టుకొని నేతికివెదకేదవే? అంతయు నీస్వాధీనమున నేయున్నది.

కైక—నాస్వాధీనమున నేమున్నదే?

మంథ—భ్రాంతా! దేవాసురుల యుద్ధమునాఁడు నీమాయోపహార విద్యకుమెచ్చి నీకు రెండు వరముల నీపతియీఁడా?

కైక—ఆహా! మఱచియుంటినే. భరతు పట్టాభిషిక్తుఁజేయుట కిప్పుడే యొకవర మడిగెదను.

మంథ—మిగిలినయొకటి నేమిచేసెదవు?

కైక—ఇంకేప్పుడైన నుపయోగమగుఁగదా?

మంథ—బుద్ధిశాలివి! ఆవరమడుగుటకంటె నూరకుండుము. బ్రదుకఁగోరిన రెండు నిప్పుడే యడుగుము.

కైక—మఱియొకవరము నేమనియడుగుదును?

మంథ—కైకా! నేను దీర్ఘయోచన చేయక మాటాడనుట నీవియ్యకొందువుగదా? మాటలు కఠినములైనను సుపాయమును మనసును మంచివని నివొప్పుకొందువుగదా? నేనేమయినఁ జెప్పిన నీకుఁ గోపమురాదుగదా?

కైక—మాతల్లిమాఱుగా నీవున్నావు. నీవేమన్నను బరమార్థముగ భావింతుఁగాక కోపముగలునా?

మంథ—ఆరెండవ వరమునకు శ్రీ. పే రామునిఁ బదునాల్గేండ్లరణ్యమునఁ దపసి వృత్తి నుండఁ బంపఁగోరుము.

కైక — హా! శ్రీహరి! (చెవులుమూసికొని) మంధరా! ఎంతమాటాడితివే! ఎట్టిపాపము వినిపించితివే! భరతునకుఁ బట్టముగట్ట నడిగిన నడుగవచ్చుఁగాక రాముని నరణ్యమునకుఁ బంపనెట్లు వేఁడుదును? నానోరెట్లాడును? రాముఁడే! భక్తకరుణాధాముఁడే! ఇనవంశాబ్ధిసోముఁడే! రూపజితకాముఁడే ఆతఁడా యరణ్యములనుండవలయు? నాచేతఁగాదు. వలయునన్న భరతుఁడే యరణ్యమునకుండనీ. వాఁడు రామదాసుఁడే కానీ. నేను కౌసల్యదాసినైన నగుదుఁగాని, యట్టిదుర్చరితమునకు నేనియ్యకొందునా.

కం॥ అయ్యోధ రాజ్యబహిష్కృత
నయ్యెదఁ గౌసల్యదాసినైన నకట! నా
నెయ్యంపు సుతునిఁగానల
కయ్యో! పనుపంగ నెట్టులడుగుదు నబలా?

మంధ — రాముఁడే — కైకేయీమనోబ్జసోముఁడే. రాజ్యసర్వస్వకాముఁడే కల్పితగుణధాముఁడే - నన్నేలనిల్పితివి? రాముఁడు కానలకుఁబోవకుండిన భరతునకుఁ బట్టాభిషేక మెట్లగునని యింత తెలియఁజాలవే.

కైక — మంధరా! అదియేల కాదు?

మంధ — ఇట్లగును. యుక్తియున్నఁ గైకొనుము. మార్గము మాత్రము నూనుము. నీవు వరమిచ్చినఁ బట్టాభిషేకమునకు భరతునిఁ బిలిపింతురుగదా? అప్పుడు రాముఁడుండిన నీ యూరియుండలు దశరథుఁడు గౌసల్యయు నూరకుందురా? భరతుని వేఁడికొనియైన రామునికిఁ బట్టముగట్టింతురు అప్పుడు నీవు వరమడిగి చెడుగుమాత్రముగట్టికొందువు.

కైక — నీమాటల నెంత యుక్తియున్నను, గ్రూరకర్మముగదా? తపసివేషమున నేల యుండఁగోరవలయు? పదునాల్గేండ్లేల కోరవలయు?

మంధ — ఊరక యవివేకమునఁగాని, క్రోధమునఁగాని, యీవరముఁ జెప్పితినని యెంచకుము. రాముఁడరణ్యమునకుఁ బోయినచో భరతునిలోఁ జేసికొని దశరథుఁడు వాని బిలిపించి పట్టమొసంగకుండును. అట్లొకవేళ రాముఁడు వచ్చినను తపసి వేషముంచకుండిన రాజ్యమేలు నేమో యను భీతిచేతను, నీవరము నుగఁ జెప్పితాను.

కైక — నీమాటలు నాకుఁదెలియవు. పదునాల్గేండ్లయినపిదప రాముని బిలిపించి రాజ్యమీఁగూడదో దశరథుఁడు?

మంథ—కైకా! లోకవృత్తమింతైన నీకుఁ దెలియదా? మీదశరథుఁ డెన్ని దినములు బ్రతుకఁగలఁడని యెంచియున్నావు? పదియేండ్లుండును. ఇంకను నెక్కువైనఁ బంద్రెండేండ్లును. నేనింకను రెండేండ్లెక్కువగా నుండియున్నానే.

కైక—మంథరా!—

మంథ—తాళుము. ఒకవేళ నింకను నెక్కువనాళ్లు బ్రతికినను. బదునాల్గేండ్లు రాజ్యమేలినవానిదప్పించుటసుకరము గాదు. అదిగో! పల్లకిమోయువారలధ్వని వినపించుచున్నది. నీమగఁడు వచ్చుచున్నాఁడు. ఇంకఁ దడయకుము. ధైర్యము వదలకుము. రామునిఁబంపువరమే తొల్తనడుగుము. సమీపమునకేవచ్చెను. పొమ్ము కోపము పైవేసికొనుము. పొమ్ము పొమ్ము.

కైక— (నిష్క్రమించును)

మంథ—ఇంతమట్టుకు మార్గమునకుఁ దెచ్చియున్నాను. ఇంకఁ దిరుగఁజాలదు. అగ్నిపెట్టితిని. పొగరాఁజుచున్నది. దానిమంటఁజూచుభాగ్యము నాకుఁగలుగునా! ఇంక రాముఁడు పట్టాభిషేకము చేసికొనుఁగాక! దశరథుఁడును గౌసల్యయుఁ గన్నులం జల్లఁగఁ జూచెదరుగాక! ఊరిముండలందఱు నెగురులాడుచుఁబోయెదరుగాక!

[ప్రవేశము: దశరథుఁడు.]

దశ—మంథరా! కైకయెందున్నది? ఇల్లంతయు వెదకితిని.

మంథ— (నిట్టూర్పు విడుచును)

దశ—అదియేల యీనిట్టూర్పు. కైకకేమైన నాపదగలిగెనా?

మంథ—అదియేమియు లేదు? మీకైక యాకోపగృహమున నొక్కరితోడను మాటలాడక పండుకొనియున్నది.

దశ—అదియేమి-ఏమి-నేఁబోయి విచారింతును. మంథరా! నీవిందే యుండుము. (పోవును)

మంథ—(తలఁద్రిప్పి) ఉండెదను లెమ్ము—

[వెనుక యవనిక నెత్తినఁ గైకేయి, గానిల్లి పండుకొనియుండును].

దశ—(కైకయొద్దకువచ్చి) తరుణీ! ఈవిధియేమి? నీవిట్లుండుటకుఁ గారణమేమి? రాకాసుధాకర బింబముఁబోలు నీముద్దుమోమేటికి నేఁడు వాఁడియున్నది? తెలివి కలిమిఁ జేపట్టినవాని ధన్యుఁ జేయు నీకన్దామరలేటి కన్నుశలముల నిండియున్నవి? నేవచ్చిన వెంటనె ముదమారఁ జిలుకల కులుకు పలుకుల "నాథా! ప్రాణేశా" యని పిలిచి నానాపీనుంగవ కానందమునించు నీమోమువదమ్మి నేఁడేల మానముద్రవహించియున్నది? పతెంచిన వెంటనే మానక యెల్లవేళల నన్నాశ్లేషించుచుండిన నీకేలు

దోయి నేఁడేల యొకటినొకటి పీడించుచున్నవి? విలువగల జిలుగువలిపట్టుపలువలు మాని యీ ప్రాఁతచీర నేఁడేలవచ్చె? ఒక్కొక్కటి యొక్కొక్కకడగమునైన వెలఁ గొనఁగల బలుసొమ్ములు నేఁడేలమైఁబూనవు? అది యేమపరాధమొనర్చె? కాంతామణి! ఎవ్వరివలన నీకిపరిభవముగలిగె? ఎవ్వరు నీమది నొవ్వఁజేసిరి? ఉద్దిలేని ముద్దుచిలుకవోలె సమ్మదమ్ముగ్రమ్మ నెమ్మివోలె సంచునించు వంచవోలె నిన్ను నే జూచికొందుఁగా? అట్టి నీకపరాధమొనర్చినవాఁడెవఁడు? తనప్రాణముల నించుకైన సరకుసేయని యాక్రూరాత్ముఁడెవఁడు? కామినీ! నీయాజ్ఞయించుక కలిగిన దరిద్రునైన నింద్రుఁజేయఁజాలుదు. ఇంద్రునైన దరిద్రుఁజేయఁజాలుదుఁగదా? ఒక్కమాటాడుమా. నీవగపునకుఁగారణమేమి? తరుణీ! పలుకవు?

అనుబంధము 10

కైకా! వదనప్రభాకాంతరిత సారంగపాకా! శిరోజాతసముంచితవిభా నిరాకృత చంచరీకా! పయోధరయుగళనిరస్తకోకా! సుందరీసిద్ధప్రతీకా! సముంచితబింబోష్ఠికా బహుసుశ్లోకా! మహిమాస్తోకా! నిరంతరనవరాకా! విగతశోకా! మత్ఫల పరిపాకా! కృపాలోకా! కైకా! నీకేటికీ కాక? నాపైఁగోపమా లేక యేటికి సౌమ్యభావమున ననుఁజూచి యాజ్ఞాపింపవు-లెమ్ము.

కైక—(లేచి యేడ్చును) నాథా! యెంతయుండియు నేనవాదనేయనుగతి గలిగె. కనుఁజూలకనైతి. నాయభీష్టము నెఱవేర్చువారు లేరైరి.

దశ—మనోహారిణీ! నీయభీష్టమైననేమి? సర్వాభీష్టములు సమకూర్ప నేనుండ నీకేటికీ కొఱంత?

కైక—నీవనుటకేమి? నీవాడినంత జరుపుదువా యను సంశయమును నాకుఁగలిగెను.

దశ—అయ్యో! ఇట్లేల నన్నలంతిఁగాఁజూచెదు. పొలఁతీ! నిన్నున్నులవలఁతియుంచుఁ గన్నులఁగప్పికొందును నే. నీమాట జవదాఁటుదునే! నీకేటికీ సంశయము? నీయభీష్ట మెట్టిదైనను, నెట్టి యసాధ్యమయినను, నాకుశక్యముమాత్రమాయెనా నెఱవేర్తును. నీయాన, నాయాన, రామునాన, నెఱవేర్తును-ఆనతిమ్ము.

కైక—అట్లయిన రాముని మాని మాధవతునికిఁ బట్టముగట్టుము.

మంథ—(స్వ) పాముముండ యిట్లేలడిగెను?

దశ—ఏమీ! ఏమీ! కైకా! నిక్కమాడితివా? నేనేమైనఁ దప్పువింటినా? నామనసు పరీక్షించెదవా?

కైక—త్రికరణశుద్ధిగా నిక్కమాడితిని.

దశ—హా! దైవమా! కైకా! నీకేటికీ కోరిక? రాముఁడు నీకెట్లుపగతుఁడు? వాఁడు

పట్టమున కేటికర్హుఁడుకాఁడు? భరతునికంటె వాఁడు నీకెట్లుప్రియుఁడు? ఇట్టిమాట నాడకుము. నీమాటలు నీకే కర్ణశూలములుగా నుండఁగా నాకెట్లుండఁజాలవు?

కైక—ఎట్టి యసాధ్యకార్యమైన శక్యముమాత్రమాయేనా చేసెదనంటివే. వచన మిచ్చి లేదనకుము. నాకంతయచాలును.

దశ—ఏలయిట్టి విషమపరీక్ష? ఇది సాకుశక్యమా? నేనెట్లు వచనమును ద్రిప్పినవాఁడను?

కైక—చేతనున్నది. ఒక్కమాటాడిన జరుగునది. ఇది శక్యముకాకున్న నింకేదిశక్యము? అయ్యో! ననంత మోసపోయితిని. నాపతి నన్నుఁ బ్రాణపదముగాఁ జూచునని యెంచియుంటి. నాకీయఁదగనిపదార్థ మతనికొక్కటియు లేదని నమ్మియుంటినే! ఊరివారందఱు పనుజాలుకనగాఁజూచినను నాపతియట్లొనర్పఁడని నచ్చియుంటినే! ఆనమ్మకము, ఆనచ్చికోలు, వమ్మాయె-వితయాయె.

అనుబంధము 11.

మంథ—(స్వ) భళి-భళి.

కైక—రాజేంద్రా! నేనింకేల మనవలయు? మరి యెవరినమ్మవలయు? నమ్మి యెవరి నుద్ధరింపవలయును? ఏదైనను బావియో చెఱువో చూచికొందును. నీవును నీకౌసల్యయు నీరాముఁడును నిశ్శంకముగానుండుఁడు. (పోవఁబోవ).

దశ—(నిలిపి కౌఁగిలించి) కైకా! ఇన్నిదినములనుండి నన్ను రక్షించుచుంటివే. ఇవ్వాళ్ల నుండి లేనిబుద్ధి నేఁడేలగలిగె! నినునమ్మినవాఁడనే. ఎన్నఁడైనఁ జులుకనగాఁ జూచితినా? నీవే బాసచేయుమన్నను. చేయుదును. ఇదిగో! ఈముద్దు—

కైక—రాజేంద్రా! ఈవిన్నాణములు చూపకుము. ఈముద్దులుచాలును. మోహముల మోసపఱచుట నీకసాధ్యము. నాయభీష్టము నెఱవేర్చిన వేయిముద్దులు నాకెక్కను.

దశ—కైకా! నీవు సద్గుణముల ప్రోవుగదా? ఈక్రూరగుణముమాని నన్నాదరింపరాదా?

కైక—ధరణీశా! ఇక్ష్వాకుకులజు లాడితప్పనివారని పేరొందిరి. ఆవంశమున ననదృశ కీర్తిమైయుంటివి సత్యసంధుఁడవని ప్రసిద్ధిఁగంటివి. కోరిన కోరిక జరుపుదునంటివి. నాకోరికవింటివి.

దశ—సౌహార్దమున సమరసభావము పాటించిన నీబుద్ధిముదరఁద్రొచ్చెఁగా? మోహం పుటన్ను వోట నొండనరామి నూరకుంటిని. నాకుఁగోపమువచ్చును. ఊరక బుద్ధి కలిగియుండుము.

కైక—(ఏడ్చుచు) అయ్యో! మాటతప్పియు నన్నే తెగడనాడుట కలిగెఁగా? ఆహా! నాదురదృష్టము! రాజేంద్రా! ఇదేపోయెద. కూపమునంబడియెద. దీనికైన నాజ్ఞ యిమ్ము.

దశ—కూపమునఁగాచున్న నీప్రాప్తియున్నదానఁ బనుపొమ్ము. నాయాజ్ఞయేల? నీవాకరియాజ్ఞలో నుండినఁగదా?

కైక—భూమ్యాకాశదైవములారా! (ఏడ్చుచు) మీరే సాక్షులు. ఇట్టియసత్యవాదికాలనైమని యుండఁజాలక యసువులఁబాయఁబోయెద.

దశ—అనృతోదరీ! నీచాడుఁగునకు దైవములనేల పాల్పులఁగోరెదవు? నేసత్యసంధుఁడగుటయుఁ గాకుండుటయు లోకమెఱుఁగదో? నీప్రాప్తికొలఁదిఁ బోవుచున్నానుము.

కైక— (నిష్క్రమించును)

దశ—అకటా! ఈయబల యింతటిరాక్షసియగునే.

శా॥ అహోహో యెఱుఁగంగనైతిఁగద యీయంభోజపత్రాక్షి సం
దేహంబేటికిఁ గాళరాత్రియగు సాధ్వీరత్నమౌనంచుఁ గా
లాహింబెంచితి మోసపోయితి నపాయంబయ్యె నీతన్వికి
ద్రోహారాద్యోగము గల్గనేమిటికి నాదుష్ప్రాప్తికేమందునో॥

మంథ—(స్వ) (చేతులుగొట్టి) అయ్యో! ఎంత తెలివిలేనిముండ! వరములేలయడుగరాదు?

[పునః ప్రవేశము: కైకేయి.]

కైక—అచలాధీశా! నేఁబోయితినని సంతోషపడితివి కాఁబోలు. పీడవిడెననుకొంటివి కాఁబోలు. నేనేలపోయెదను నీమాట నీకొప్పగింపక? అల దేవాసురులయుద్ధమున నాకు రెండువరముల నిచ్చితివే. అవియైన నిత్తువా యీయవా?

మంథ—(స్వ) శబాస్. ఇదినాకంటె దుర్మార్గపుముండ. నాకిచమత్కారముతోఁచియే యుండదు.

దశ—హా! శ్రీహరీ! కైకా! నేననృతవాదినని యెంచితివా! ఇచ్చినదియిచ్చియే యున్నాను. మిన్నువిఱిగి మీఁదఁబడినను నిత్తును. అయిన నమగ్రహించి సద్వరముల నడుగుము.

కైక—నీకు దుర్వరము లనిపించునవి నాకు సద్వరములనియె తోఁపవచ్చుఁగదా. నేనడిగిన వరముల నిచ్చెదవా లేదా యింతచెప్పుము.

దశ—నీవిట్టికట్టిఁడివౌదువని యెఱుఁగనైతి. వేయొకటఁగానివసి వరముల నెపమున సాధింపఁజూచెదవు కాఁబోలు. ఇట్టిదుర్మార్గురాలికి లేదన్నను పాపమురాదు. అయినను, సత్యబద్ధుఁడని జగమంతయు నన్నెఱుఁగుఁగావున నీకిచ్చెదను. త్రికరణ

శుద్ధిగా నిచ్చెదను. నీవరములలో మించివచ్చినది రామపట్టాభిషేకభంగముగదా? రామునెట్లయిన వేఁడుకొనఁగలను. ఆరెండువరముల నిప్పుడేయడుగుము. క్రూర కృత్యములన్నియు నొక్కసారి రాఁకానిమ్ము.

కైక—మిక్కిలి సంతోషము. అట్లయిన నడిగెదను. ఒకవరమునకు భరతుని పట్టాభిషేక మొనర్పుము. మఱియొక్కటికిఁ బదునాలుగేండ్లరణ్యమునఁ దాపసవృత్తిమై నుండునట్లు ఈఁపేపంపుము రాముని.

దశ—హా! శ్రీహరీ! (మూర్ఛిల్లి లేచి) కైకా—కైకా! నాపాడుచెవులకు నేఁడేమైన భ్రమ గలిగెనా లేక నిక్కముగ నీవు రామునరణ్యమునకుఁ బంపుమంటివా?

కైక—పదునాలుగేండ్లు.

దశ—హా! హా! శ్రీహరీ!

కైక—తపసివేషమున.

దశ—కైకా! కైకా!

కైక—ఈఁపే.

దశ—అయ్యయ్యో! మారాముని పాలిటి దాయవై, నా పాలిమృత్యుదేవతవై, మాయింటికిఁ గాలసర్పమవైతివిగదె? ఏమిసంతోషమని యీక్రూరవర మడిగితివే. భరతునకు బట్టము కట్టుటఁగాక, రామునరణ్యమునకుఁ బంపుట యేమికోరికయే. ఎవ్వని సుగుణము నాబాలచండాలముగ లోకులందఱుఁ బ్రశంసింతురో, యిక్ష్వాకుకులజులెవ్వరు నడఁపని సత్కీర్తి యీచిఱుతేఁదనముననె యెవ్వఁడు వడసెనో, పరకాంతలఁదల్లులుగఁ బరధనము హాలాహలముగ నెవ్వఁడెంచునో యేవాఁడు తనతల్లికంటె నెక్కువగ సవతితల్లులకు భక్తియొనర్చునో, తనభ్రాతలఁ దనశరీరములోని భాగములుగ నెవ్వాఁడు ప్రతీక్షించునో, యెవ్వనినొక నిమిషము వీక్షింపకున్న నేమనఁజాలనో, యట్టిమహానీయుఁడు, దిగంత విశ్రాంతయశోవిలాసుఁడు, దైతేయ తుషారచండభానుఁడు, పరశురామ గర్వభేది, కౌశికప్రియశిష్యుఁడు, సీతాప్రాణనాథుఁడు, వానిపై నీకిద్వేషమేల? నీకేమి వాఁడు విషము వోసెను? భరతునకు వాఁడేమియుండ రాములఁ గలిగించె? నాసంతోషమున కగ్నిహోత్రము నిడితివి. హృదయమునఁ గాలకూటము నభివర్ధిల్లఁజేసితివి. నాపాలి కాళరాత్రివై జనించితివి. కటకటా! కైకా! నేబహుదినములు మనువాఁడఁగాను. విధాతృఁడిచ్చిన యాయువు నీవేల తగ్గించెదవు? నేదీనుఁడ—వృద్ధుఁడ—అనన్యగతికుఁడ నినుశరణొందినవాఁడ. నీచరణములంటి వేఁడెదను గరుణింపుమా. ఈక్రూరవృత్తము మానుమా—నాపైదయరానిమ్మా. (నమస్కరించును.)

కైక—(ఆవలఁబోయి) రాజేంద్రా! ఈటుక్కులేల చేసెదవు? నేనేమడుగరానిదడిగితి? నీమోహమునకు నేను లోఁబడనని నిక్కము. (నిష్క్రమించును).

దశ—హా! దైవమా! నాకేమిప్రాప్తి దెచ్చితివి.

అనుబంధము 12

ఇన్ని దినములు మని తుదకీదిక్కు లేనిభంగి కలుగునే! అక్కటా! నేనుదీని నేల చేపట్టితిని. అయ్యయ్యో! నాముద్దులపట్టిని-నా మోహపుతనయు నేనరణ్యములకుఁ బంపి యెట్లీప్రాణముల ధరింతును. కటకటా! ఈమూంకి నేనేల వరములిచ్చెద నంటిని? సత్యప్రతిజ్ఞఁ బాయుదునా? లేక దుర్మరణమున కియ్యకొందునా? ఎట్టిదుర్మరణము గల్గినను నానోటివెంట నా త్రిలోకసుందరు నరణ్యములకెట్లు పొమ్మందును? కామాతురుఁడనైయుఁ గఠినహృదయుఁడనియు, నన్నెల్లరు గుప్వకరిగొని తిట్టరోటు! కౌసల్య యేతెంచి రాముపట్టాభిషేక మేలమానితివన్న నేనేమి వచింపఁగలను? అయ్యో! పట్టాభిషేకము మాత్రము మానుటకాదే. ఘోరాటవులకుఁ బంపుటయే దారుణవిధియే. ఈదుఃఖినాగరమేగతిఁ దరియింతును? ఆరాముఁడు-ఆర్థజనసురారాముఁడు-రిపుభీముఁడు కరుణాధాముఁడు వచ్చి నను మాటలాడించిన వానికి నేముఖము నెట్లుచూపుదు? రామచంద్రా! సద్గుణసాంద్రా! నీఋణము నాకింతయే సుమా. అకటా! ఎట్టికౄరకర్మునకు నీవు కొడుకవై జన్మించితివి. ఎట్టికులాంతకునకు సుతత్వము సమకూరె. ఎట్టినిర్భాగ్యుని, నెట్టిపాపు, నెట్టిపగదాయ నెట్టిద్రోహిని, నీవు తండ్రియంచు నమ్మితివి! నీముద్దుమోమింకెట్లు మాచెద? దైవమా! మా రామునకు జనకాజ్ఞఁ దరస్కరించు బుద్ధియైనఁ గలిగింపుమా. అట్టిసంతసమైన నాకుసమకూర్పుము. అట్లయిన నిశ్చింతముగ మనఁగలఁగదా? ఆరాముఁ డట్టివాఁడు కాఁడే. నేనేమి చేయుదును? దైవతోత్తములారా! ఇప్పుడే నా ప్రాణములఁ బాపరాదా? ఘోరభూకంపమిప్పుడే యుద్భవించి యీయయోధ్యనంతయు మ్రింగరాదా? కాలవ్యాళములారా! ఈకౄరకర్ముని మీవిషానలముల దహింపరాదా? సౌధమా! ఇప్పుడవిఱిగి నాపైఁబడరాదా? చిత్రరూపముననున్న పితృపతీ! నీవిప్పుడ సజీవుఁడవై నన్నుగొనిపోరాదా? అయ్యో! ఈప్రొద్దేటికిఁ బొడుచుచున్నది. జీవరాశి నిద్దురలేపి వారిహృదయము లలరింపఁగల కమలబాంధవుఁడు నాకేల తపనుఁడైయున్నాఁడు. ఈప్రొద్దయినఁ బొడువక జగమంతయు నిట్లేరాత్రిమయముగానుండి యంతరించిపోయిన నాకెంత సంతోషముగానుండును? ప్రభాకరా! నీవుమావంశకర్తవుగావా! నీకేల గరుణగలుగదు? అనుగ్రహించి యుదయింపకుండుమా. అక్కటా! అప్పుడే తొలిదెస యుదయదరుణకిరణ పురోగమసాంధ్యరాగముల ధరియించె. ఈసూర్యుఁడు తానేల యుదయింపకుండును. ఇంతైన నాపైనక్కటికము చూపఁడుగా!

ఖరకరుఁడనుట విదితమాయెను ఇప్పుడె నా నారాచమున వీనిరూపుమాపెద. (ధను వెత్తి) ఆహా! నాకేమి బుద్ధిమాంద్యము! నావిధిపైకోప మీభాస్వంతునిపైఁజూప నేమిటికెక్కనుని? దశరథా! దశరథా! నీవీసూర్యుని మఱియొకనాఁడు చూడఁగలవా? ఇంకెక్కడి సూర్యుఁడు. ఎక్కడి దశరథుఁడు! హా! రామా! నిన్నుఁజూచిన వెంటనే నీతో నీకైకవరము చెప్పినవెంటనే దశరథుఁడు పొలియఁడా?

[ప్రవేశము: సుమంత్రుఁడు.]

సుమం—(దశరథుని సమీపించి) రాజన్యా! నరపాలకంఠీరవా! లెమ్మ లెమ్ము. ఇదె తెల్లవాఱె. మంగళస్నానము వేళయాయె. అభిషేకమండపమున శ్రీరాముఁడు సుస్నాతుఁడై లక్ష్మణుతోడ సుఖాసీనుఁడై యున్నవాఁడు. వసిష్ఠాదిసంయమీంద్రులు కర్తవ్యక్రియాకలాపముల నిర్వహించుచున్నారు. మీరాకం బ్రతీక్షించుచున్నారు. లగ్నమాసన్నమాయె. ధరాధిపచూడామణీ! పరాకు! ముఖ్యభృత్యుఁడు సుమంత్రుఁడు విన్నవించుచున్నాఁడు.

దశ—(లేచి కన్నీరునుంచి) హా! రామా! హా! దైవమా! (నేలఁబడును)

సుమం—హా! హా! ఏమిది?

[పునః ప్ర: కైక.]

కైక—సుమంత్రా! రామునిందుఁదోడితెమ్ము. పొమ్ము.

సుమంత్రు—

కం॥ మాతా యిదియేమిటికీ
భూతల నాథునకు వింత పొగులు గలిగెనిం
దేతీఱు నరయ నాకీ
యాతత శోకంబుగతము నానతియిమ్మా ॥

అమ్మా! కైకేయీదేవీ! ఇదియేమి రాజన్యుఁడు—

కైక—మాటలఁగాలహరణమేల? రాముఁడేతెంచిన నన్నియు విశదమగును వైళమ పొమ్ము.

సుమం— (నిష్క్రమించును.)

దశ—కైకా! నాపైనింతయైన నీకుఁగరుణకలుగదా? నేనేమపరాధమొనర్చితి? నా యెడ నీకున్నదని యనుచున్న మోహమున కిదియా తార్కాణము? రాము వేల పిలిపించితివి? వానితో నేనెట్లు మాటాడుదు? దేవీ! నీవు కాకున్న నన్నెవ్వరు రక్షిం

చుహారు? నాయపరాధము లెన్నియున్నను గారుణ్యాభావమున క్షమింపుము. కాకున్న నీయాన నేనసువుల భరింపఁజాల. ఈవృద్ధునిపై గార్పణ్యము మానుము. ననురక్షింపకున్న నిడువను. అభయమీకున్న మానను. (అని కాళ్ళంటఁబోవ),

అనుబంధము 13

కైక—(విదలించి) రాజేంద్రా! ఈవాగత్యమేల? వరము లీలేదనుము. ఈయాగడ మేల? నాసవతి కౌసల్యకు భీతిల్లి నాకుఁ మ్రొక్కెదవా? ఇంకఁజాలుపొమ్ము—

[ప్ర: రాముఁడు-లక్ష్మణుఁడు-సుమంత్రుఁడు (ప్రక్కన).]

రాము—సుమంత్రా! ఎందున్నాఁడు మాయయ్య? ఎందున్నాఁడు?

సుమం—దేవా! అదె శయనమున నున్నాఁడు.

రాము—అయినఁ బోవుదము.

దశ—కైకా! ఇదె రాముఁడువచ్చినజాడతోఁచుచున్నది. ఇఁకనేమనఁజాలను. ఇమ్మా నాకభయము? (కాళ్లఁటును).

కైక—ఈవగలింకఁ జాలునూరకుండుము.

దశ—ఎంతకఠినాత్మురాలవే! ఎంతటి కిరాతకివే. అయ్యో! (ముసుఁగిడును).

రాము—(దశరథునొద్దకువచ్చి) అయ్యా! అయ్యో! సుమంత్రునియెదుట నీవుకన్నీరు నించితివఁట! నీకెట్టిదుఃఖముగలిగె? నేఁడేల ననుఁజూడకున్నావు? ముసుఁగైన దీయవు. నీమోము చిన్నఁబోవఁ గారణమేమి? యింతపరాధము నేనేమి చేసితిని? ఎప్పుడు నను వీక్షించినను గౌఁగిలించుట మానవే. ఇప్పుడు నేవచ్చి యింతసేపయినను జూడవేల? నీపెదవినుండి మాటవెడలినంత నే నెట్టి కార్యమునైన నొనర్పఁగఁ గోరుచుండ నీకేల యీదుఃఖము. అయ్యో! నీముసుఁగున నీవక్షోభాగ మెగిరిపడుచు నీనుఁగల యపారదుఃఖము నెఱింగించుచున్నదే. నిన్నసాయంతనమున ననుఁబట్టాభిషిక్తుఁ జేసెదనని మహాసభయందు మాటలాడితివే? ఒక్కరాత్రిలో నాయానంద మెందుఁ బోయెను? ఏభూపతుల నీవెట్టిగాసివెట్టితివి? ఎట్టి శరణాగతుల శత్రువులకప్పగించితివి? ఎట్టిసత్యములు జరుపలేకపోయితివి? ఎట్టి పరధనముఁ బరస్త్రీల నీవు కాంక్షించితివి? నీయేసుమారున కెట్టియాపదగలిగె? అయ్యో! ఆ గిరివ్రజపురమునుండి యేమైన వృత్తాంతము తెలిసెనా? భరత శత్రుఘ్నులు క్షేమముగనున్నారా? అయ్యో! నీవు మాఱుమాటవల్కకున్న నాప్రాణములు నిలుపఁజాలను. ఒక్క మాటాడి నాయుపతాపముఁ దీర్పరాదా?

అనుబంధము 14

(పైఁబడి యేడ్చును).

దశ—(మనుఁగుతీయకయే రాముఁగౌఁగిలించి) రామా! రామా! (ఏడ్చును).

రాము—మాతా! కైకేయీదేవీ! ఇదేల మాయయ్య యిట్లు దుఃఖించుచున్నాఁడు? నీకుఁ దెలియక నాజనకునకింత పాటుగలుగునా? ఏల యూరకున్నావు? ఎట్టి వార్తకాని కొంకక వచింపుము.

కైక—కుమారా! దేవాసురుల యుద్ధమునాఁడు మీతండ్రి నాకు రెండువరముల నిచ్చి యుండెను. వాని నిప్పుడడిగితి. భరతునికిఁ బట్టముగట్టనొకటికిఁ, దాపసవృత్తిమై, నేఁడే నిన్ను బదునాలుగేండ్లరణ్యమునకుఁ బంపనొక్కటికి వేఁడితి. ఇచ్చెను. ఆమాట నీకుఁ జెప్పుటకు వాయోడి శోకించుచున్నాఁడు.

దశ—హా! రామా! హా! రామా!

లక్ష్మ—కైకేయిదేవీ! ఇట్టిక్రూరవరములా—

రాము—లక్ష్మణా! ఊరకుండుము. జనకా! ఇంతకార్యమునకింతయోచింపవలయునా? నీవు శోకించుటకైన దీన నేమున్నది? పదునాల్గేండ్లు నన్నరణ్యమున నుండనియమించుటయా శోక కారణము? భూప్రదక్షిణాభిలాషము నాకుమిక్కుటముగ నున్నదని యెన్నిమారులో విన్నవించితి నే? పట్టాభిషేకమున కియ్యకొనుటప్పుడును నీయానతి మీఱరామిచే సమ్మతించితిఁగాక, నాకు దేశదర్శనాభిలాషమే మెండుగ నుండెను. నేఁబ్రార్థించినను నీవనుగ్రహింపకుండినయర్థ మీదేవి నాకిప్పించి స్తోత్రపాత్ర యయ్యె. కావున దీనికై శోకింప నేటికి? ఇంక భరతునిపట్టాభిషేకమునకు శోకింపవా? నాసోదరుఁడే? నాపైగూర్మిగలవాఁడే? నీ కొడుకులలో నెక్కుడగు భక్తికలవాఁడే. అట్టివాఁడు రాజ్యమేలుట నీకును నాకును సంతోషకరముగా నుండవలయుఁగదా? నీవు నాకభిషేకము చేసి యుండినను, మాభరతు రాజ్యమున నిల్పి నేదేశదృష్టిచే వెడలవలయుననియే యుంటి. మున్ముందే యీమాట చెప్పికొన్న నీవు సమ్మతింపవో యనుభయమున నీకుంజెప్పకుంటి. ఈతల్లి వరముల వ్యాజమున నాయభీష్టము నెఱవేర్చి పరమసమ్మదమావహింపఁజేసెఁగా! ఇదియింతయొప్పునే! ఇవియన్నియునిట్లుండ వరములిచ్చిన వాఁడు తండ్రియఁట. వేఁడినది ప్రేమగల తల్లి యఁట. రాజ్యమేలువాఁడు విశ్వాసపాత్రుఁడగు తమ్ముఁడఁట. ఇందున నేదిమీకుఁ దగినది? జనకా! ఇంచుకయుఁ యోచింపకుము. ఈపదునాల్గు సంవత్సరములును బదునాల్గు దినములుగాఁ గడచనఁగలవు. నేనవశ్యము పితృవాక్యమును జరిపెద. ఒండనకుము. ఇదేపోయి మిగిలినతల్లులతోడ నీసంతోషవార్తచెప్పి వచ్చెద.

అనుబంధము 15

నాశానలిమ్మ (పోవుచుండ)

దశ—(లేచి) రామా!—శ్రీరామా!—నిన్ను మాన—

రాము—(మరలివచ్చి) జనకా! శోకింపకుము. ఇదియేలాకో యిట్లుశోకించెదవు?

రాము—}
లక్ష్మ—} (నిష్క్రమించుచు).

దశ—రామా! రామా!

లక్ష్మ—(ప్రక్కన) జనకుఁడు మరలఁ బిలుచుచున్నాఁడు.

రాము—ఊరక కలువరించుచున్నాఁడు. మరలవత్తుముగదా? పోదము—

(నిష్క్రమింతురు)

దశ—(గట్టిగా) రామా! రామా! రామా!

(ముందు యవనికపడును)

—* ప్రథమాఙ్కము సమాప్తము *—

శ్రీ

పాదుకాపట్టాభిషేకము.

ద్వితీయాఙ్కము-ప్రథమరంగము.

కౌసల్య యిల్లు.

[ప్ర: కౌసల్య (మంగళద్రవ్యములిడుకొనియుండి క్రిందఁబడియుండును) రాముఁడు లక్ష్మణుఁడు శిశిరోపచారములు చేయుచుందురు]

అనుబంధము 16

కౌసల్య—(లేచి) తనయా! నేఁడుదయమున లేచి నేనెట్టిపాపిముఖముఁ జూచితి? సిడ్గ్ఘాతపాతముఁబోలినయీ బెట్టిదపు వార్తవింటిని. నాహృదయ మెట్టివజ్రకఠినమో! యీవార్తవినియు వ్రయ్యలుగాకున్నదే! అయ్యో! నీపట్టాభిషేకమునకని యీ మంగళద్రవ్యముల నేకరించియున్నానే! హా! కైకా! ఇన్నిదినములనుండి యింత ప్రీతిపాత్రవుగానుండి తుదకు సవతిరుత్సరము సాధించితివే! తనయా! తనకొడుకు రాజ్యమేలిన నేలుఁగాక, నిన్నేల యడవులకుఁ బొమ్మనవలయు. ఇంతటిపగ యెందైనవింటిమే? ఈమాటకైక నీతో నెట్లాడఁ జాలెను? ఆపతి యిందుల కెట్లు సమ్మతించెను? తనకుఁగూరిమిగల కాంతకు వరము లిచ్చిన రాజ్యమంతే యిఁడనప్రాణమైనను సరకుసేయక యీవచ్చుఁగాక పెఱవారి కొడుకుల నరణ్యములఁద్రోయ నొప్పునే? తనయా! నినుఁబాసి యేనెట్లునిర్వహింతును? నన్నెవ రాదరించువారు? అయ్యో! కొడుకరణ్యములకేగెడు. పతినిఁగైక కొనియున్నది. ఇంకెట్లు భరింతు? తనయా! జనకుఁడుపొమ్మన్నంతనే యేయపరాధము లేక నీవరణ్యములకేల యేగవలయు? రాజ్యమాశింపకుము. భరతునెగ్గులాడకుము. అయిన, నరణ్యములమాని నాయొద్దనుండుమా. జనకాజ్ఞపాలింపఁదగినదియైన జనని యాజ్ఞపాలింపఁదగనిదియా? నీవు ననుఁబాసిన నాప్రాణములు నిలువవనుట నీవెఱుఁగవా? మాతృవధకైన నియ్యకోలు గావించు పిత్రాజ్ఞయుంగలదా? కుమారా! నీవాకైకగర్భమున జనింపక నా నిర్భాగ్యగర్భమున నేల జనించితివి?

అనుబంధము 17

లోకసంరక్షణశాలి యగుకొమరుని నాకుండియు, గొడ్రాలుకంటె నికృష్టమగు దశ నాకుఁ బ్రాప్తించెఁగా! తనుజా! నీపాదరేఖలాదిగాఁ జూచిన సాముద్రికులు నీవు ధరణీభరణదక్షుండ వగుదువనిరి. వసిష్ఠాది సంయమీంద్రులు నినుఁ జక్రవర్తిపదస్థుఁడవుగమ్మని దీవనలిచ్చిరి. ఆశాస్త్రముల నాదీవెనల నీకైకయొక్క మాటమాత్రమున నబద్ధములఁ జేయఁజాలెఁగా? నీవు జనించినదాదిగా నిన్నొక్కనాఁడుఁ బాసి యుండఁగనే! ఈవియోగసాగర మేగతిఁ దరింతు? పదునేఁడేండ్లు నినుఁ బెంచినది యిట్లవుటకా? పెంచిన ముద్దుచిలుకను బాపురుగాని కప్పగించినట్లాయెఁగా? అయ్యయో! నీవు నాకుఁగలుగుట కెన్ని దైవములఁ బూజించితిని! ఎన్ని వ్రతముల నాచరించితి! ఎన్ని యుపవాసములఁ జేసితి. ఇట్లుపాటుపడి కులాభరణమైన నిన్నుఁ గనినది యీకైక కొప్పఁ జెప్పుటకా? అనుకంపలేక నన్నుఁ బాసిపోవ నీమనసెట్లొర్చెను? తనయా! రామా! వలవదు సాహసమా యీయాచరణము.

రాము—జననీ! నీవిట్లాడకుము. జనకాజ్ఞకైకదా పరశురాముఁడు తల్లినైనం జంపినది? నాకు జనకాజ్ఞయెట్లో నీకును బతియాజ్ఞయట్లేగదా? యోచింపకుమాడిల్లుము.

సీ। తల్లి యెన్నఁడుగాని తప్పఁగూడనిభంగి
వెలసెడుపతియాజ్ఞఁ దలఁప వలదె
యిన్నాళ్లుకీర్తిమై మన్నతండ్రి కసత్య
కలుషఁ మబ్బెడుభంగిఁ దలఁప వలదె
కల్గనెనఁ బితృవాక్యపాలనము మీఱఁగ లేని
తనయుపుత్రత యింత తలఁపవలదె
యెట్టికష్టములైన నెలమిఁ గొన్నాళ్లలోఁ
దొలఁగఁబోవుటయింత తలఁపవలదె

తే॥ గీ॥ వనికిఁ జనఁగలోకంబేమి మునిఁగెనమ్మ
కడచుఁ బదునాలుగేండ్లెంతకాలమమ్మ
వనటఁ గుందంగ నంతేమి వచ్చెనమ్మ
కడఁగి మాయమ్మ శోకంబు విడగదమ్మ॥

నేనొక్కఁడఁగదా కొన్నిదినములు లేకుండునది? ఇందులకింత యేటికి? భరతుఁడు నాకంటె నీయెడ భక్తిపరుఁడు. ఈలక్ష్మణుఁడు, శత్రుఘ్నుఁడు నట్టివారే. వీరుండ నీకేమికొఱంత? నీవు దుఃఖించి యేమిప్రయోజనము? నాకాజ్ఞ నిర్వహింపకున్నఁ దప్పదు.

కౌస—రామా! అయిన నీవు పోవ నేవలయునా ? నాయాజ్ఞ నిర్వహింపవా?

రాము—తల్లీ! నన్నేల సంకటమునకు గుఱిచేసెదు? పిత్రాజ్ఞయనుల్లంఘ్యంబు. నను మన్నింపుము. సుమిత్రాదేవియొద్దకును సీతయొద్దకును బోవలయు. మరల నీయెడ కేతెంచి నీతోమాటలాడఁగలను.

కౌసల్య—

ఉ॥ అవ్యయలీల నీకు వసుధాధిప పట్టముగల్గ రాజరా
జేన్ద్రుఁడవై వెలుంగ నభిషేకము వేళనునీకొసంగఁగా
భవ్యముగాఁగఁ గూర్చితినపారముదంబున నింకమంగళ
ద్రవ్యము లేమిసేయుదు విధాత్మన కింతచలంబు గల్గెనే॥

అయ్యో! ఈమంగళద్రవ్యములుగలవే వీనినేమి చేయుదు.

రాము—

చ॥ అడలకుమమ్మ మీఱఁదగదమ్మ ధరావరుఁ గల్లసేయుటె
న్నఁడువలదమ్మ యీపదియునాలుగువర్షము లింతలోననే
కడచుననమ్మ నామనవిఁ గైకొనుమమ్మ యలంతనాకు ని
మ్మడియగునమ్మ వీనికినమస్కృతు లేనొనరింతు నమ్మరో॥

(ద్రవ్యములకుఁ బ్రదక్షిణ నమస్కృతి సేయును).

కౌసల్య—హా! శ్రీహరీ! (మూర్ఛిల్లును).

(యవనికపడును).

ద్వితీయాఙ్కము-ద్వితీయరంగము.

సీతనగరు.

[ప్ర: రాముఁడు-సీత]

అనుబంధము 18

సీత—నాథా! ఇట్టిక్రూరభంగి నీకుండుట యొకనాఁడు నెఱుఁగఁగదా? నీకు రాజ్యము లేకుండుటకే నోర్చితి. భరతునికిఁ బట్టాభిషేకమగుటకు మొదలే యోర్చితి. అరణ్యవాసమున కింతయైనఁ జింతింపను. సకలసంపదలు వాయుటకోడను. కాని నిన్నుఁ బాసియుండుటకే నోపనుమా? నాయాన నీపాదములాన నేనిందుండఁజాల. పరీక్షించుట కిట్లాడెదవు గాక నిక్కమని నేనమ్మను. నీవడవులకుఁబోవ నీవుండఁదున్న నాకెందును గొఱపడదు. నన్నడవిపాలు చేయుట కేసహింపను. నీచరణములంటి వేఁడెద. వలవదుడుగుమా యీభయంకరకృత్యము! నన్నుమానుటయా? నేనేమపరాధమొనర్చితి. నాపాడుచెవులెట్టి మాటలవినెను! మనోనాథా! నీవభయమీకున్నఁ బ్రాణముల ధరింపఁజాల.

రాము—కాంతామణీ! ఆయరణ్యముల నీవు నాతో నెట్లుండఁగలవు? ఉద్యానవనముల సంచరించునపుడు కోమలలతలఁ ద్రొక్కిన నీకాళ్లు నొచ్చుచుండెనే. ఆతా నేల కాలెట్లూనఁగలవు? వీణాస్వనమే యొక్కొక్కసారి కటువుగాఁదోఁచెడు నీకుఁ గానసమృగారావమెట్లు సహ్యమగు? చిత్రప్రతిమలలోని సింగములఁ రాక్షసులఁ జూచి భీతిల్లునీవు ప్రత్యక్షహర్యక్షముల రాక్షసులఁ గాంచి యెట్లోర్వఁగలవు? నీవు నాతోడనుండుట నీకు సౌఖ్యమా? నాకు సౌఖ్యమా? వలదుడుగుము. నామాటవినుము.

అనుబంధము 19

సీత—ప్రాణేశా! పతిమాటవినకుండుట సతికిఁ బాపమగుట నేనెఱుఁగనిదానఁగాను. ఐన నిట్టిమాటలు వినకున్నను దోషముగలుగదు.

కం॥ మృతిబొందఁ గోరెనేనియుఁ
బతిమాట వినంగవలయుపాడి యెఱుఁగుదు
బతి తన్నుఁ బాయనెంచిన
సతి వలదనుమాట కలుషసహితం బగునే॥

నీవింక లేకుండిన నిదియే నాకరణ్యమగు. ఈహంసతూలికాతల్పమే శిలామయ తల్పమగు. ఈసౌధాంతరమే పర్ణకుటీరముకంటె నికృష్టమగు. ఈపన్నీటివాకలే నదీనదములగు. నాచెలికత్తియలే రాక్షసులగుదురు. అయ్యో! ఈయరణ్యవాసము నాకేల కట్టితివి? ఇటుమానిపోవుటకా మాజనకుండు నను నీకిచ్చినది? ఇట్టిదుస్తర వియోగము ఘటించుటకా యగ్నిసాక్షిగ నన్నుద్వాహమైనది? భూరమణా! అడవులలో నీవలయు నెడ నీకుపచర్యసేయ నేనువలదా? కైకేయి యేమయిన నన్నుఁ బోవలదనెనా? అట్లయిన నామె పాదములపైఁబడి వేఁడికొందును. ఆమెకు నీయట్టి నిష్కరుణగలదేమో చూచెద. ఓపన్నోప. నినుఁబాసి నేనిందుమననోప. నీచరణములాన నేమాననోప. రక్షింపుము. రక్షింపుము.

అనుబంధము 20

(కాళ్లపైఁబడును)

రాము—హా! మఖము-కామినీ! లెమ్ము. లెమ్ము. ఏలయలఁతఁజెందెదవు? అడవుల నీవిడుమలఁ బడలేవనిపల్కితిఁగాక నిన్నుమానిపోవ నాకుఁగోరికయా? నీసరసనున్న యరణ్యమే నాకు స్వర్గము. పర్ణశాలయే నాకింద్రభవనము. కందమూలములే భక్ష్యభోజ్యములు. ఊఁఅడల్లుము.

[ప్రవేశము: లక్ష్మణుఁడు-(దూరమున)]

లక్ష్మ—(దూరము పోవును).

రాము—లక్ష్మణా! రమ్ము. ఈసీత నావెంటవచ్చెదనని కన్నీరుకార్చి యొకర్చె. సంతాపముఁజూడఁజాలకియ్యకొంటిని.

లక్ష్మ—ఊఁ—

రాము—ఏమూరక "ఊఁ"—అంటివి? లక్ష్మణా! నీచందము నేఁడు చిత్రముగా నున్నది. మనసార నొకమాటయిన నాడవు. ఇక్కడికేలవచ్చితివి?

లక్ష్మ—రమ్మనియున్న వచ్చితి.

రాము—నేను నిను రమ్మంటినా?

లక్ష్మ—రమ్మనకున్న నూరకయేవచ్చితి.

రాము—నీజాడలు నాకేమియుఁ దెలియవు. ఎట్లువచ్చియున్నావు. దశరథునొద్దకుఁ బోవుదము రమ్ము.

లక్ష్మ—ఊఁ— (రామలక్ష్మణులు నిష్క్రమింతురు)

ద్వితీయాఙ్కము-తృతీయరంగము.

కైకయిల్లు.

[ప్రవేశము: మంథర]

మంథ—ఇప్పుడు కొంచెము నెమ్మది గలిగియున్నది. ఇంకఁ దిరుగుటకు దారి లేదు. ఈ ప్రభావమూరంతయు నప్పుడే తెలిసినది. ఊరి ముండలందఱు నప్పుడే యేడ్చుచున్నారు. ఏడ్వనీ! ఇంకను నేడ్వనీ! రాముఁడరణ్యమునకుఁ బోయిన నీవిధవలకంతయు నేమి పోయెనో. అక్కఁగో కౌసల్యయే కండ్ల నీళ్లొలుక నేడ్చుచుఁబోవుచున్నది. ఆహా! నన్నుఁజూచి యావైపున మోముఁద్రిప్పిపోవుచున్నది. (దగ్గును) తిరిగియేచూడదు. దీనికేమి విషము పోసినాను.

[ప్రవేశము: -కైక.]

కైకా! ఎట్లు?—

కైక—మంథరా? ఎంత కార్యమాయెనే! ఏమి యుత్పాతము గలిగెనే! నాపతిసంతాపము చెప్పఁజాలను ఇంతగునని యెఱుఁగ.

మంథ—అయిన దయినది. ఇప్పుడు చింతించి ప్రయోజనమేమి?

కైక—

అనుబంధము 21

ఆసంతాపమున నా నాథుఁడు జీవింపఁగలఁడా యని సంశయము పుట్టుచున్నది.

మంథ—పీడవీడినది.

కైక—దుర్జాతివిధవా! ఇంతచేసి యిట్లాడెదవా?

మంథ—నీవు కానున్నానంటివి. వన్నెల విధవా యనెదు?

కైక—అయ్యో! ఏమిప్రాప్తి దెచ్చుకొంటిని. దైవమా! ఇప్పుడేమి చేయుదును.

మంథ—సులభముగనే యున్నదే చేయఁదగినపని. తప్పొనర్చితినని దశరథు క్షమింపవేఁడుము. పిదపఁ గౌసల్యకాళ్లఁబడుము. రామునిపట్టాభిషేకము చేయింపుము.

కైక—చేయుదునా యట్లు?

మంథ—పిదపఁ జేయఁదగినది వినలేదే

కైక—అదియేమి?

మంథ—తర్వాత భరతునిగొనిపోయి యొకకూపమున నూకి నీవును నొకగుండుకట్టుకొని దుమికి చావుము. విధవాత్వము తప్పవలయునన్న వేఱుమార్గము లేదు.

కైక—నా నాథుఁడు క్షమించిన పిదప నేనేల చాపవలయును?

మంథ—నేను నీకు హితము చెప్పుదానను? నా మాటలు నీవు విందువా? నన్నే ఱడిగెదు పొమ్ము. నాకింతకంటె నుపయోగమైన పనిగలదు. నిన్నుమాని తనకు దాసినైన బహుమాన మిచ్చెదనని కౌసల్య చెప్పిపంపినది. (బదులు తెరువుచూచి కొందును.

కైక—మంథరా! దశరథుఁడు క్షమించిన నాకేల క్షేమకరముగాదు?

మంథ—భరతుఁడు నీకుఁ గలిగినట్లులేదు. వాఁడు నీకు సవతికొడుకు. వానిపాలి పగదాయ వైతివి. క్షమింపవేఁడిన దశరథుఁడు నిన్నేల క్షమింపఁడు? అతఁడేమి సామాన్యుఁడా? మొదట [illegible] విడిచితివే. అప్పుడెవ్వనన్నఁ గోపమున దుమికెదనని పోయితివే. అప్పుడేమైన వలపనైనా? అవశ్యము వదుమనెను. తర్వాత వరములడిగి నిర్బంధించినప్పు డాగదా నీ కాళ్లు పట్టుకొన సాగెను. అబ్బినదిగ—అబ్బకున్నఁ కాళ్ళుగదా నీకుగతికి? ఇట్టివాఁడిప్పుడొక వేళఁ దనకార్యసాధనమునకు నిన్ను క్షమించినను దరువాత నిను మాటలాడించునా? కన్నెత్తియయినఁ జూచునా. "ఇది కాలసర్పము. దీనియొద్దఁ జేరిన వినాశమగు" నని యెంచి నీయొద్దకైన వచ్చునా? ఊరివారందఱు "ఎట్టిపలుగాకి యీ కైక" యని తిట్టుట మానుదురా? నీవప్పుడు గాడిదెపైనెక్కి నీపుట్టినింటి కేగవలసివచ్చుఁగదా? అప్పుడు బ్రదికినమగఁడుగల విధవ వయ్యెదవే ఇఁకేమునుయునను నీ మగని వరము లడుగఁ గలవా? ఉన్న రెండువరములు వరిసగా ప్రీఁజేంచె. ఇంకేమోయున నడుగఁ గలవు? ముఖ్యము కౌసల్యయే యదృష్టముగలది. "భోగిని యగుభార్య యడిగిన వరము లిచ్చినపతి పట్టుపడేని నేనడిగిన నెట్లిచ్చెడో యెట్లు నిన్నడవికిఁ బంపునో చూతము" అని యింతకుముందుఁ గౌసల్య రాముసితో ననెనఁట. దాని యభీష్టము నీవలననే నెఱవేఱఁగలదు. పట్టినపట్టు సాధింపవలెనన్నఁ గౌసల్యను జెప్పి యితరులఁ జెప్పవలయు. దాని చరణములపైఁబడుము. నీ కంత వఱకు బుద్ధిగలుగదు. పతియఁట! చచ్చునఁట! ఏమయినదే నీపతికిప్పుడు? అరణ్యములకుఁ బోవు రాముఁడు మరలరాక యట్లే పోయిపోవునా? చత్తునని నీపతిచెప్పుకొనెఁ గాఁబోలు. దాని నీవు విశ్వసించితివి కాఁబోలు. మాటలలోనే ప్రాణముఁబోఁ గొట్టుకొనువాఁడు గాబవలె నిన్నిదినములు బ్రతికియుండునా? మోసకారి పతి మాటలకింత గోలవవుదువు గనుకనే కౌసల్య నిన్నిట్లు చెవులుపట్టియాడించుచున్నది. విశ్వామిత్రుని వెంట రామునిఁ బంపునప్పుడు సైతము నీపతి ప్రాణముల విడుతునని యిట్లేనాగత్యము చేయలేదా? విశ్వామిత్రుఁడు విడిచెనా? నీపతి గ్రుడ్డుపెట్టెనా? ఇంక నీతో మాటలాడుటకుఁ గాదు. నానోరు నొచ్చుచున్నది.

కైక—మంథరా! నీమాట నిక్కము. ఇప్పుడు వెనుదీసిన నపకీర్తి యొక్కటియే నిలుచు. నీవలె హితము చెప్పువారు నాకు లేరు నీయుపకారమున కేమొనర్తును? కొమ్మా చంద్రహారము (ఇచ్చును.)

మంథ—(పాఱవేసి) నన్నుఁ దిట్టుటకిదియా యుక్తి? కూలికి నీకు హితోపదేశము చేసితి ననుకొంటివా? రేపు నీకొడుకును "చక్రవర్తి" యనిపిలువ నీవు చక్రవర్తి మాతవై నన్నాదరించిన నా సంతోషమే చాలునాకు బహుమతి.

కైక—(మంథర నాలింగనముచేసి) మంథరా! నీకు నాయెడ నవ్యాజకరుణగదా? అవియేమే మంథరా! వీధిని గలకలము?

మంథ—చూడుమదె కౌసల్య వచ్చుచున్నది. జనులందఱు దాని దుఃఖమును దమదుఃఖముగా భావించియున్నారు. అందులకే యీయలబలము.

కైక—ఇదేమే కౌసల్య పాదచారిణియై పల్లకి లేక వచ్చుచున్నది?

మంథ—ఇంతటితోఁ దీరెనా? నీచరణదాసి కాఁజాలదా? ఒక్కమాట. ఇది గయ్యాళి. టక్కులాఁడి దీనిమాయలకు మోసపోవకుము నీవిందుండకుము పొమ్ము.

కైక— (నిష్క్రమించును)

[ప్రవేశము: కౌసల్య]

కౌసల్య—మంథరా! రాజన్యుఁడును కైకేయియు నున్నారా?

మంథ—(ఏడ్చుచు) అమ్మా! యేలపోయెదవు? ఈ దుర్జాతి కైక విడువని పట్టుపట్టి రాజేంద్రుని బాధింప సత్యవ్రతుఁడైన ధరణీశుఁడేమి చేయఁగలఁడు? ఇదియెంతటి పలుగాకి! దీనియొద్ద నేనుండను. దీనికొడుకే యీ సామ్రాజ్యమేలనీ. నీపాదముల శరణొందెదను. మనము నరణ్యమునకుఁ బోదము రాము వెంట. (కాళ్లపైఁ బడును).

కౌసల్య— (కన్నీరునించి లేవనెత్తి) మంథరా! నీ యుపదేశమైనఁ గైక వినదాయెఁగా? నీవేమి చేయుదువు? ఎందున్నాఁడా రాజన్యుఁడు!

మంథ—ఆగ్రహమున నున్నాఁడు. అయ్యో! భరతుఁడెట్టి కులటాసుతుఁడాయె!

కౌసల్య—భరతు నేల యిట్లాడెదు? వాఁడు నిరపరాధి. (పోవును)

మంథ—(నవ్వి) పొమ్ము. నీకు క్షురకర్మ కాఁగలదు. (ప్రక్కకుఁ బోవును.)

(వెనుక యవనిక యెత్తిన దశరథుడు పడియుండును)

కౌసల్య— (దశరథుపైఁబడి)

అనుబంధము 22

[ప్రవేశము-సుమిత్ర].

కౌసల్య—నాథా ఇదేమిట్లు మీరామునిఁ గానఁ బట్టించితివి?

సుమిత్ర—హా! నాథా! నేఁడేమిదుర్దినము? పట్టాభిషేకమహోత్సవము తుదకీస్థితికిఁ బరిణమించెనే!

కౌసల్య—నాథా! ఏమి మాట్లాడకున్నావు? ఇట్టివియు వరములగునా? యుక్తాయుక్తకములు పరిశీలింపవలదా? అయ్యో! రాముఁడే. నీమోహపుకొముఁడే. అట్టివాని నటవీస్థలికంప నీమన సెట్లోర్చెను? ఈసంతాపము నీవైన భరింపఁగలవా? నేనేమి తప్పొనర్చితి? కైక నీకు మెచ్చులాఁడియైన భరతుఁ బట్టము గట్టుము. కాదనను. నాకొడుకును మాత్రము నాయొద్దనిలుపుమా. నాకుఁబుత్రభిక్షమిమ్మా. నీకు నల్గురు కొడుకులున్నారు. నాకొక్కఁడేకదా?

సుమిత్ర—నాథా! రాము నేల యరణ్యములకుఁ బంప? ఈదుఃఖము మన మెవ్వరమైన సహింపఁగలమా? అయ్యో!

దశ—(తేనిమేడ్చి) కౌసల్యా! సుమిత్రా! నాముద్దుకుమారు మనసార నరణ్యమునకు నాజ్ఞవెట్టితినని యెంచితిరా? కటకటా! ఆకొడుకును బాసిన రెండవక్షణమున నే నేశ్మశానమున దగ్ధుఁడఁ గావలదా? ఎట్టిపాడువేళ నే నీకైకకు వరముల నిచ్చితి. ఈకైకను జేపట్టి కులమువారికందఱికిఁ బుత్రునకు మీకు శాత్రవుఁడనైతిని. నిన్న పాయసమునకుముందు నేమృతిఁ జెందియుండిన నాకీదుఃఖముండదుగదా? కైకా! కైకా! నినుగన్న కడుపు దగ్ధమగుఁగాక.

అనుబంధము 23

కౌసల్య—రాజేంద్రా! నాప్రాప్తియిట్లుండ నాకైక యేమిచేయును. ఆతనిఁ బిలుపింపుము. ప్రార్థించెదను.

దశ—కైకా! కైకా!

కౌసల్య—కైకేయీదేవీ! రమ్మిందు, నేవిన్నవింతు.

కైక—(వెనుకనుండి) నాకాయాసముగనున్నది. రాఁజాలను.

దశ—కౌసల్యా! దాని నేటికిఁ బ్రార్థింపనెంచెదు? ఏపనిచేయవలెనో యదిచేసె. ఇంకేల వచ్చును? ఱాఁతికైనఁ గరుణగల్గు దానికిఁగల్గదు.

[ప్రవేశము: వసిష్ఠుఁడు-సుమంత్రుఁడు].

వసి—రాజేంద్రా! రామలక్ష్మణులు సీతాసమేతులై వచ్చియున్నారు.

దశ—హా ! శ్రీహరీ !

వసి—నేనప్పుడే చెప్పితినే. దుఃఖముతో నేమిప్రయోజనము? ఇది దైవకృతము. వారలఁ బిలిపింపుము.

దశ—ఋషితిలకా! ఇంక మనసు రాయిచేసితి. చావనున్నవానికి వగ పేల? ఆ రాముఁడు కడమాట నాయానతిఁగైకొన వచ్చియున్నాఁడుకాఁబోలు. రమ్మనుము. కడసారి వానిముద్దుమోము వీక్షించెదఁగాక.

[ప్ర: రాముఁడు సీత (దూరమున లక్ష్మణుఁడు)].

లక్ష్మ—(స్వ) దశరథుఁడుగాని కైకకాని తుదకుఁ గరుణింపవచ్చునని యూహించితిని. ఊరకుంటి. కానీ. ఇంతను వేళగలదు ఈరాముఁడు నేఁబోయివచ్చెదనని చెప్ప దశరథుఁడేవ్వ, నవ్వాడైనఁ గైకకుఁ గరుణగలుగదా? నేనిందేయుండెద. అవ్వారి మిథునము చేరితోఁగన్న యాగృహలోనికిఁ బోవఁజాల, (నిల్చును).

రాము—(దశరథునకు నమస్కరించి) జనకా!

దశ—రామా! రామా! నీవు నన్ను "జనకా"! యని పిలుచుటికి యే కడసారిగదా?

రాము—జనకా! ఊఱడిల్లుము. నీకేటికీవనట? పదునాలు గేండ్లేయని భీతిల్లెదవుగాక శీఘ్రకాలముననే యవి నిండఁగఁ వచ్చుట చింతింపవు. నే సంతోషమున నరణ్యముల కేగెదనే నీకేల? కిసంతాపము? నీవలఁత కొఁదిననే నోర్వఁజాల. నే నిందుండఁజాల. నీయానతిఁ గైకొనకయే వెడలిపోయెద. ఈసీత నాసంతోషము నినుమడింపఁజేసె. నేనెంత చెప్పినను మానక నావెంటవత్తునని పట్టుపట్టె. నేనునియ్యకొంటి. మీయాజ్ఞ యొకటియే వలయు. ఒంటిగానుండక సతీయుతుఁడనై యుండెదఁగదా? ఇంకేల చింతింపవలయు

దశ
కౌసల్య
సుమిత్ర } హా ! సీతా ! సీతా !

రాము—మీరెవ్వరుగాని దుఃఖించిన నేనిందుండను. ఇదే వెడలెదము.

ద-సు-కౌ—మేము దుఃఖింపము-దుఃఖింపము. (దుఃఖింతురు).

రాము—మాతా కైకేయీ మాత యెక్కడ?

దశ—కైకా! కైకా!

[ప్ర: కైక మంథరతో (ఒకప్రక్కన)]

మంథ—(కైకతో) నీకున్న ధైర్యమంతయునిప్పుడేయుపయోగింపవలయుం. తిరిగితివా కార్యముదప్పును. (ప్ర) కైకా నిన్నిందఱు పిలుచుచున్న రాకున్నావు. ఏటికీ మౌర్ఖ్య మూరకరమ్ము.

లక్ష్మ—(స్వ) ఔరా! ఎంతసాహసిని యీమంథర! ఇదియంతయు దీనిపనియా ?

కైక—ఏమి పిలిచితిరి?

కౌసల్య—సోదరీ! కైకా! నామాటవాటింపుము. నీకరుణావలోకము నాపైఁ బ్రసరింపఁజేయుము. నీకొడుకునకుఁ బట్టముగట్టుము. వలదనను. రాము నరణ్యమునకుఁ బంపుటమాత్రము మానుమా? అయ్యో! వాఁడు నీకొడుకుగాఁడా? నీకొడుకునకంటె రామునిపై నీకాదరణము మెండని యెన్నిమాఱులో చెప్పుచుంటివే. ఇదియా యిందులకు నిదర్శనము? నన్ను నాసుతునిబాపి నీవేమి సౌఖ్యమనుభవింప నెంచియున్నావు? నీచేతులంటి వేఁడుకొందును. ఈయింతవిన్నప మాదరింపుము. జన్మమున్నంతవఱకు నీయనుగ్రహము మఱవను. కృతజ్ఞనైయుండెద. నను దాసిగా నేలికొమ్ము. నాకభయమిమ్ము. పుత్రభిక్షమిమ్ము.

అనుబంధము 24

సుమి—చెలియా! ఈమాటమాత్రము జరుపుము.

అనుబంధము 25

అయ్యో! నీవు నీయెత్తు ధనముపోసినను నీయింటికి రానిచెలి నిను జేతులంటి వేఁడుచున్నదే! ఏల నీకుఁ గరుణగలుగదు. దశరథకుమారులలో నొకరి నీవరణ్యమునకుఁ బంపనేవలయునన్న నాకు లక్ష్మణ శత్రుఘ్ను లిద్దఱున్నారు. వారిలో నొకరిఁ బంపుము. వలదనను.

అనుబంధము 26

కైక—రాజేంద్రా! వన్నిట్లారడిచేయుటకా పిలిచితివి!

దశ—హా! దైవమా! కైకా! కైకా!

కౌస—కైకేయీ! మఱియొక్కమాట. నీకుఁగరుణగలుగదు. రామునరణ్యమునకుఁ బంపుము. భరతుఁడిందువచ్చువఱకు నిలుపునుపకారము చేయుమా. నేఁడే పంపవలయునను నంతటి పగయేటికి?

అనుబంధము 27

ఈ పుణ్యముగట్టికొమ్మ. కరుణింపుమా. కరుణింపకున్న విడువను. నీయానవిడువను.

(కాళ్లపైఁబడును).

దశ—కైకా! ఇదిమాత్రమొనరింపుమా. స్వల్పకార్యము. నీవు రెండుగాకింకెన్ని వరములైన నడుగుము. ఇచ్చెదను. దీనిమాత్రమాచరింపుమా. నిను నమస్కరించి వేఁడుదు. (కాళ్లపైఁబడును).

కైక— (మంథరనుఁజూచును)

మంథ—(వలదని సైగచేయును),

కైక—రాజేంద్రా! సభ్యులారా! ఏమిసొగసుమాటలేయివి? భరతుఁడువచ్చిన వాని లోఁబఱచుకొని నను జెడ్డఁజేసి దేశభ్రష్టగాఁ జేయనెంచితిరా? నను గాడిదెపాలు పోసి పెంచినారనుకొన్నారా. రాజేంద్రా! ఈవాయాళితనము లేటికి? ఇందఱి యెదుట నన్నారడిచేయుచున్నారా? వరములీఁజాలనయుము. తీఱినదిగదా?

అనుబంధము 28

చం। భరతుఁడు వచ్చెనేని కడువంచన లోఁగొనివాని రాముని
ధరణికి నిల్పనెంచితిరె దాని నెఱుంగఁగఁజాలనే విధం
బరయని గోలనే యకట యంతటిమోసమె నాకు లేదె నా
కరికత నాదుతల్లినను గాడిదెపాలిడి పెంచియున్నదే॥

అందఱు—హా! శ్రీహరీ!

లక్ష్మ—(ఖడ్గముపట్టి లోనికివచ్చి)

అనుబంధము 29

సదస్యులారా! చూచితిరిగదా? ఇందలిధర్మముల మీరాలోచింపుఁడు. వరములనఁగా నెట్టివి? తనకు మేలుగాఁ గోరినవికదా? బ్రహ్మాదిదేవతలఁగూర్చి యెందఱు తపము లొనరింపరు? ఎందఱు వరములఁగోరరు. తమకిట్టి మేలు నిట్టిపదవి రావలయునని కోరిరి గాక పెఱవారికిట్టి దుఃఖముగల్గ వలయునని వరములడిగిరే? కాఁబట్టి యీకైకేయి రామునరణ్యమునకుఁ బంపఁగోరినది వరమే కాదు. దాని నీయధిపుఁడీయఁబనిలేదు. అది గాక, యీమెకు రెండువరములకుఁగదా స్వాతంత్ర్యము? రెండవదగు నెపమున నీమె యెన్నివరముల వేఁడినదో విచారింపుఁడు. ఒకటి భరతునకుఁ బట్టాభిషేకము చేయుమని. దీనితోడనే రెండును దీఱె. ఇంతవఱకు రామపట్టాభిషేకము నిశ్చితమై యుండినందున, దాని మానవలయునని యొకటియు, భరతునభిషిక్తుఁజేయవలెనని మఱియొకటియునగుఁ గదా? ఇంకనీఁదగిన వర మెక్కడిది? కావున నెట్టివరమును ధరాధిపుఁడీయఁబనిలేదు. ఈ రెండవదియను వరమునను నెన్నియున్నవో చూడుఁడు. తపస్విప్రవృత్తిమై, పదునాల్గేండ్లు

అరణ్యమున నుండ రాముని నేఁడే పంపవలయుననుట. అరణ్యమునకు రాముఁ బంపవలయు ననుట యొకటి, పదునాల్గేండ్లుండఁ బంపవలయు ననుట యొండొకటి, తాపసివృత్తిగలిగి యుండవలయు ననుట యింకొకటి, నేఁడే పంపవలయు ననుట మఱియొకటి ఇట్లు నాల్గువరముల నడిగినది. వీనినన్నిటి నీరాజేంద్రుఁడివ్వవలయునను నిర్బంధమేమి? ఏవియొట్లిచ్చినను, నేఁడే పంపుమని నిక్కచ్చి చేయుట యెట్లగు? భరతుఁడు వచ్చువఱకు నిలువుమని యీమెను వేఁడుకో నేల? అవశ్యము నిలుపవచ్చును.

వసి—భళిరే లక్ష్మణా! నీవింతయొప్పిదముగ మాటలాడుదువే!

సుమం—ఈయుక్తి యొకరికినిఁ దోఁపదయ్యెఁగా?

రామ—మీరేల సంతోషించెదరు? వరములు కానీ కాకుండనీ. తల్లియడిగినది తండ్రి యిచ్చినాఁడు. నా మేనఁ బ్రాణములుండ నే నతని నసత్యవాదిఁ జేయుదునా? ధర్మసూక్ష్మవాదమున కేమివచ్చును. నేఁబోవ నేవలయు.

చం॥ వరములఁగోరెఁదల్లి జనవంద్యుఁడు తండ్రియొసంగెఁగాన కే
నరుగఁగఁ దమ్ముని న్గృపధరాధిపుఁ జేయఁగ నాకుఁగీడు నే
వెరవునఁ దండ్రిమాట నడపింపని పుత్రుఁడు పుత్రుఁడే గుణం
బరయని ధర్మసూక్ష్మముల నాడఁగనేల వృథావివాదముల్॥

లక్ష్మ—రామా! నీ కెంతటి యవివేకము? అశక్తునిభంగి నిట్లు మాటలాడ నేల? నీవరణ్యమునకుఁ బోవ నేల! తండ్రిమాట జరుప నేల? తండ్రియఁట వాక్యమఁట? ఇట్టితండ్రి మాటయా జరుపవలయు? ఈతండ్రయే వసిష్ఠాదిసంయములును సుమంత్రాది మంత్రులును, నిండిన యెడ్డోలగమున మొన్న నినుఁ బట్టాభిషిక్తుఁ జేసెదనని నీకు మాటయీలేదా? ఆమాట నెట్లు తప్పఁజాలువాఁడు? అది తప్పిన నసత్యము లేదఁట. ద్రోహకాంక్షచేసిన యొకభోగిని కెన్నితరములక్రిందటనో యెవ్వరు నెఱుఁగకుండ యిచ్చినయవివేకపుమాట తప్పిన సత్యభంగమఁట! ఎట్లును నీతని కసత్యపాపమే రానుండ నరణ్యమున కేలపోయెదవు? నీబంటు నే నుండ నీకేమికొఱఁత. ధనువు పట్టినిలిచిన నెవరడ్డమురాఁగలరు? సప్తసాగరములఁ గలఁచివై వఁజాలనా? కులాచలముల ప్రక్కలింపఁజాలనా? రామా! ఈపురివిడిచి ముందొక్కడుగిడకుము. మదనాతురుఁడై, వృద్ధుఁడై, క్రూరకర్మములనోర్చిన యీదశరథు మాటలేల వినవలయు? నాచేతులార నీకు నేన పట్టాభిషేకము జేయఁగలను. ఈకౌక్షేయకము పట్టినిలిచి భరతాదులగు శత్రువర్గములఁ బరిమార్చెద. ఏయసతీసుతుఁడడ్డము వచ్చెడినో చూతము. ఈదుర్జాతిమంథర కలదుగదా? దీనినిప్పుడే—(కత్తియెత్తిపోవును)

కౌసల్య—లక్ష్మణా! (అని నిలిపి) ఈ మంథర నిరపరాధి. నేనెఱుఁగుదును. దీనిఁ గనలకుము.

రామ—లక్ష్మణా! లక్ష్మణా! ఎంతమాటలాడితివి! ఎట్టిపాపముగట్టుకొంటివి! కోపమునఁ గలిగిన యనుతాపమున నరకకూపమునఁ బడిపోవుటరయవైతివే.

ద్రుతవిలంబితము. తగునె నీతలిదండ్రుల నగ్రజుల్
వగపు పుట్టఁగఁ బల్కఁతి విట్టులన్
మిగులనిన్ను సుమిత్రయె కాంచెనో
వగఁ గిరాతకబాలునె పెంచెనో॥

ఎవ్వరినింతగా నీవాడునది? దశరథునా? తండ్రియే. కైకనా? తల్లియే. భరతునా? అన్నయే. పితరులఁగుఱించియు నగ్రజుఁగూర్చియు నిట్లాడిన పాపమునకు నీకెట్టిప్రాప్తి ఘటిల్లఁజాలదు! నీవు సుమిత్రకన్నవాఁడవనితోఁచదు. ఎందో శబర కిరాతకులంబున నుద్భవించి దుష్ప్రాప్తిచే నిన్ను సుమిత్ర పెంచినట్లుతోఁపఁ జేయుచున్నావు. నీతో సంభాషించిన దురితముగాదా?

తోటకము. తలిదండ్రుల నగ్రజుఁ దాలిమిలే
కలయించెడు పాపము లాడితివే
బలుకోపమ దెవ్వరిపైన నిఁక
న్దిలకింపఁగఁ బాపము నీముఖముల్॥

లక్ష్మ—(కత్తిపాఱవేసి) అన్నా! రక్షింపుము. కోపమున నరయలేనైతి. బ్రహ్మహత్యా పాతకమునకు గుఱియైతి. (కాళ్లఁబడును)

రాము—(లేవనెత్తి) ప్రియసోదరా! నీకు బుద్ధిగలుగుటకై క్రూరపుమాటలాడితిఁగాక, నీసుస్వభావము నెఱుఁగనా? నన్నేలక్షమింపవేఁడెదు? నిను క్షమింపవలసినవారు నీ పితరులుగదా?

అనుబంధము 30

లక్ష్మ—జనకా! మహాశాంతగుణోపేతుఁడవగు నీకుఁబుత్రుఁడననిపించుకొని యొడలు దెలియకుండఁ గాల్పిన కోపమునకులోఁబడి నిన్నూరకదూఱితి. ప్రాయోపవేశ మొనర్చినను, నాపాపము నాకుఁదప్పదు. రక్షింపుము. (దశరథు కాళ్లపైఁబడును.)

దశ—తనయా! నీవేమంటివి? నీమాటలన్నియు యథార్థములు. నేఁగామాతురుఁడఁ గాననే యీకులనాశకరి కీదురార్జాలికి వరములిచ్చితి. క్రూరకర్ముఁడఁగాన నేయింత

కోర్చితి నేనవశ్యము వధ్యాస్తుఁడ. నీచేతఁగాకున్న వేఱొండు భంగి నైనఁ జావఁగల వాఁడ. ఏల వెనుదీసెదవు? ఇదే నాకంఠము. అదే నీకరవాలము. (ఏడ్చుచు) నీకేమి సుంత పితృఘాతపాపము కలుగకుండ దైవము బ్రార్థించెద. కానిమ్ము

రాము—అయ్యా! ఇటుదగునా? వీఁడు ప్రజ్ఞలేమి నిట్లాడె నింతయె. అవశ్యము క్షంతవ్యుఁడు.

దశ—రామా! నేనుకోపమునఁ గార్పణ్యమున మాటలాడితినా ?

లక్ష్మ—జనకా! నీవు క్షమింపకున్న నీకరవాలమున నాజిహ్వ—(ఎత్తును).

దశ—(నిలిపి) పుత్రా! నీవొనర్చినది యపరాధమే యని నీవెంచిన క్షమించితి. నిక్కముగా క్షమించితి.

లక్ష్మ—మనసారఁ గరుణించినందునకు నిదర్శనముగా నాకొక్క వరము నీవలయు.

దశ—అయ్యో! నా వరములు నన్నేగతికిఁ దెచ్చెఁ జూచియున్నాఁడవుగదా? అయినను బ్రియకుమారునకీఁదగిన వరమేది యడుగుము.

లక్ష్మ—ఈ రాముని వెంట నన్నుఁ బోవ ననుజ్ఞయీవలయు. ఇదియే నావరము.

సుమి—కుమారా! లక్ష్మణా! నీవు నాతనూజుఁడవైనందులకు సార్థక మిప్పుడుగదా? సుకుమారుఁడగు రాముఁడు సుమకోమలాంగియగు సీతతో వరణ్యముల కేగుచుండ వారికి రక్షగా నీవుపోవ వేఁడవలయుననియే యుంటి. అది నీవకోరితివి.

రాము—లక్ష్మణా! ఇదియేమి కోరిక—

లక్ష్మ—నేను వెంటరా ననుగ్రహింపనే వలయు. (నమస్కరించును).

రాము—తమ్ముఁడా! లెమ్ము. నీవిట్టియాదరపూర్వకముగ వెంటవచ్చుచున్న నేవలదందునా? నాకుఁ జతుర్భుజములు కావా నీవుండిన? జననీజనకులారా! ఇంక మాకాజ్ఞ యిండు. పుత్రుల స్వల్పవియోగము గలిగెనే యని వంతఁగుందకుఁడు. నార చీరలనిండు.

కైక—(మూఁడు జతల నారచీలు నొకజత దారుపాదుక లిచ్చును.) కుమారులారా! ఇదిగో చీరలు, కొనుఁడు.

సుమం—(స్వ) ఇట్టిపాపశాలి యింటి కఠినమానస లోకమున లేదుగా!

దశ—హా! హా! శ్రీహరీ!

వసి—కైకేయీ! చూచి, చూచి యోర్చితిమి. ఇంకెంత యోర్వఁగలము. ఆ కేకయ రాజునకీ వెట్టివేళ జనించితివి? నీదుష్కృతివలన ఫలమేమైన నున్నదని యెంచితివా? భరతునికై కదా నీవిట్టి కటికపనిచేసితివి? ఆభరతుఁడు నిన్నాదరించునని నమ్మితివా? నీవుగడించిన యీనీచసింహాసనమునఁ దన నామపాదమైన వాఁడూనునని యెంచి

తివా? ఆరథరతుఁడెవ్వఁడని యెంచితివి? వాఁడు శ్రీరాముని దశరథు ప్రతినిధిగాఁ జూచువాఁడు. అతఁడు మాట నింతయిన మీఱనివాఁడు. తనయన్న కిట్టిపాటుగలిగెనన్న వెతఁజెందితుఁదికందఁడా? వాఁడు దశరథునికొడుకేయైన నినుఁదల్లిగాభావించునా? నీపాంపపుమోము మరలఁజూచునా? అయ్యో! ఈ సుకుమారులకు నారచీరలివ్వ నీ చేతులెట్లాడెను?

దశ—హా! కైకా! రామునికి నీవు తపసివేషము గోరితివిగాక, సీతకు లక్ష్మణునకుఁ గోరితివా? లోకవిదిత పాతివ్రత్యవిఖ్యాతియై, పుణ్యగుణోపేతయై, యనవరత సద్వ్రత సమేతయై, తగు సీతకా యిచ్చితి వీనారచీరలు? తెమ్ము నామణిభూషణ సందోహము. ఇల్లాతయుం నూడ్చితెమ్ము. సీతా! కోమలముఖకంజాతా! సుగుణ వ్రాతా! కొమ్ము భూషణములు. పాఱవేయుమా నారచీరల (తా నేపాఱవేయును).

లక్ష్మ—జనకా! నాకివియే యుండనిమ్ము.

రామ—తలిదండ్రులారా! మాకింక నాజ్ఞయిండు. జనకా! ఈ కైకేయిమాతను మీరు నిరాదరణ మొనర్పరాదు. నాకహితకార్య మీమె యేమియు నొనర్పలేదు. ఆయమ నొక్కింతయు నొవ్వాడవలదని ప్రార్థించుచున్నాను. ఈ కౌసల్యాసుమిత్రా దేవులు పుత్రులు దండలేకుండుటఁ జేసివగచుచుందురు. వారలచింత వారింపవలయు. ఇఁక భరతుఁడేతెంచిన మానందివాదముల వచింపుము. రాజ్యము గైకొనుటకు వాఁడేమైనసంకోచించినమదనుపూర్వకముగ నేనొసంగితినియుఁబరిపాలింపవలయు ననియు వచింపుము. అమ్మలారా! మాజనకునిపై నించుకైనఁ బరాకురిక తప్పకుండ వలయు. అతఁడు వృద్ధుఁడు. ఊరక నాకొఱకై చింతఁబూనివాఁడు. మీభక్తి శ్రద్ధల నతనిచింత నుడిపి పాలింపవలయు. భరతునిఁ గరుణింపవలయు. వాఁడు మీయెడలఁ బరమభక్తిపరుఁడు. మామాటకు మీరంతనునుండువాఁడు. ఇంకాన తిండు.

దశ—రామా! అట్లయినం బోయెదవా? ఇదియే నీకడచూపని నాకుఁ దోఁచుచున్నది.

రామ—జనకా! ఆమాట లనకుము. మమ్మాశీర్వదించి శుభముగఁ బంపుము. కన్నీరు నింపకుము. ఇదె నమస్కరించువారము (సీతారామలక్ష్మణులు నమస్కరింతురు)

దశ—పుత్రా! అయినఁ బోయెదవా? నాయత్నము లేదు.

సీ॥ కుల శేఖరుని నిన్ను ఘోరాటవులకు నేఁ
డనిపితి నని వన్నుఁ గనలకన్న
కైక పాపముగాక గలుగదు నాపాప
మించుకంతయు నంచు నెంచవన్న

మీఆ: జాలిమిఁ జేసి మితిమీఱి కలిగెనీ
యుమ్మలమని నీవు నమ్మవన్న
సడలించు శోకంబు సాక్షి చాలక యున్న
నేఁజచ్చినప్పుడైన నెఱుఁగవన్న
తే॥గీ॥ మగువ నీసీత వనుల నేమాఱకన్న
పిన్నతమ్ముని గరుణఁ జేఁ బెంపవన్న
మాతలను నన్నుఁ దమ్ముల మఱవకన్న
భూరియశమున మఱిపురిఁ జేరవన్న ॥

కైకేయిక్రూరప్రపంచపు గుణభూషణుండవగు నిను ఘోరారణ్యముల పాలు చేసితిఁగా యని నన్నుఁ గనలకుము. ప్రాప్తము నెవరు దప్పింపఁజాలుదురు? కటకటా! హంసతూలిక పాన్పుపై నుండినను గందునా యొడలు లేమ గులకరాళ్లపై నెట్లుండునో? ఎండకన్నెఱుఁగక సౌధములందుండినను గసిగందు మోముఁదమ్మి వర్షాతపముల కెట్లోర్చునో? మెత్తని చిత్రాసనములఁ ద్రొక్కినను గ్రన్నెత్తురు గ్రమ్ము పదము లరణ్యకంటక శిలా ప్రదేశముల నెట్లు సంచరించునో? నేనేమి యుపాయ మొనరింతును? ఈసీతాలక్ష్మణులు నీపై మోహమునఁ బాయక చనుదెంచెదరు. వీరిఁ జక్కఁగా నరసికొనుము. ఈసీత సుకుమారి. ఆకాలిపట్టుల నెట్లు వర్తింపఁగలదో? అలయకుండఁ గాపాడవలయునుమా. సీతా! నీపతివెంటఁబోవు పాతివ్రత్యమునకు మెచ్చితి. మీరుపోవు విపినంబుల భీకరమృగములును, రాక్షసుల నెలవులు నుండఁగలవు. నిర్భయముగాఁ దిరుగాడకుమా. మీరిరువురిలో నొకరు వెంటరాక యొందును బోకుము.

పృథ్వీవృత్తము.

పురాకృతము దప్పునే పొగులకమ్మ నీకైనయీ
కరాళగతికిన్ మనస్సు నలకమ్మ యెందైననా
యరణ్యములనొంటిగా నరుగకమ్మ నిర్భీతిగా
మరాళగమనా మనుష్మఱవకమ్మ యోకోమలా॥

కుమారీ! పోయిరమ్మా.

మంథ—(కైకతో) ఇంక మనము పోదము రమ్ము. అప్పుడే నీవేమ్పు మొగము పెట్టితివి. ఏమిచేయుదువో—

(రామ, సీత, లక్ష్మణ—కౌసల్యకు నమస్కరింతురు)

కౌస — రామా! ధీరమానసమున నంతయుఁ బర్యాలోచించి చూచియున్నాను. అన్నా! పోయిరమ్ము. ఈలక్ష్మణుని సీతను నేనుఱుఁగుదును. వీరినరయు నెడ నెంతశ్రద్ధ యున్నను దక్కువేయగు. (రాముని తల నివిరి యాలింగనముచేసి) రామచంద్రా! దేవతలు, ఖేచరులు, దిక్పాలకులు, చంద్రుఁడు, సూర్యుఁడు, బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులు, పృథివ్యాదిపంచభూతములు, శ్రుతులు, శాంతిదాంతులు, యతులు, నదులు, తరులు, గిరులు, దశదిశలు, సమస్త జీవరాసులు, సప్తాధోలోకముల సప్తోర్ధ్వలోకములయున్న ప్రాణిసందోహము నికెప్పుడు క్షేమముగలిగింతురుగాక! (చేతికి రక్షగట్టి), రామా! దీని బాయక రక్షించుకొనుము. అలవాఁడు తనతల్లి దాస్యముఁ దీర్ప నుద్దేశించి సర్వప్రయత్నముల దేవతలజయించి దేవలోకమునుండి యమృతముఁ దెచ్చుట కుద్యమించి మ్రొక్కి యెదుటనిలిచిన గరుత్మంతున కాతని తల్లి యెట్టిదీవనలొసంగెనో యాదీవనలు నీకుఁగలుగనిమ్ము. అజేయుఁడై సర్వాయుధాభేద్యుఁడై సురలఁబాఱఁదోలి సురపురి నాక్రమించియున్న వృత్రాసురుఁజంపు నుపాయము గానక తొల్లి దేవేంద్రుఁడు విష్ణువలన ననుజ్ఞపడిసి సర్వసామగ్రుల సమకూర్చికొని ఋషి ప్రముఖులగు దేవతలకు మ్రొక్కి నిలిచి వృత్రుపైఁ బోవుట కనుజ్ఞవేఁడఁగా, నాదేవతలాతని కేమంగళముల నిచ్చిరో యామంగళములు నీకుఁ గానిమ్ము. మఱి బలిదానవనేత దేవేంద్రుని స్వర్గమపహరించి యలఘులీలఁ బాలింపుచుండ, నింద్రుని స్వత్వమింద్రునకుఁ జేర్చుచుద్దేశమున జనించిన వామనమూర్తి బలీంద్రు ధరాదాన మడుగఁగోరి యటకుంబోవ నాతని వేఁడి తనతల్లి యదితికి మ్రొక్కి నిలువఁగా రాజ్యభ్రష్టులై కడుహీనస్థితినున్న యింద్రాదిసుతులఁ గాపాడికొనుచు గహనాంతరసీమల నిరుపేదభంగిఁ గాపురమున్న యాయదితి యా వామనున కెట్టి విజయములఁ గోరెనో యావిజయములు నీకుండనిమ్ము. తనూజా! పోయిరమ్ము. లక్ష్మణా!

శా॥ అన్నాలక్ష్మణ నిష్ఠురాటవుల నాహా యెట్లు కాపాడఁగా
నున్నావో రఘురాముఁగోడలిని నిత్యోత్పాతముల్మానిచినీ
వున్నావంచుఁదలంపనూఱటయు నాకొక్కింతచూపట్టెనా
కన్నుల్చల్లనగా వధూతనయభిక్షంబిచ్చి మన్నింపవే॥

నీవు రాముని వెంట నేగెదవను కారణమునఁగదా యింత ధైర్యము వహించి యున్నాను. నీయన్నను వదినియును నిష్ఠురాటవుల బాధలొందనీక మరలఁ బురముఁ జేర్చితివా నాకునీవ పుత్త్రపుత్రీదానమిచ్చిన వాఁడవగుదుసుమా. సీతా! ధరణీజాతా!

సీ॥ మితభాషణములాడు సతివవౌటనుసొంపు
నింపునీమాటలాలింప నైతి
మిగులఁజూచిన దృష్టితగులునోయనుభీతిఁ
గన్నులారఁగనిన్ను గాంచనైతి
చిఱుతసిగ్గున నీవు చేర రాకుండుట
నింపుగా నినుఁ గౌఁగిలింపనైతి
సుతనుమించినకూర్మి నతివ యోకోడలా
కడఁగినీశుశ్రూషఁగాననైతి
తే॥ గీ॥ బాల నినునేఁడు గానలఁ దోలుటాయె
నెటుల వేఁగింతునమ్మ త్రోయింతునమ్మ
వంతఁజాలింతునమ్మ తలంతునమ్మ
యెంతునమ్మ ప్రాణముల భరింతునమ్మ॥

చక్రవర్తికుమారుఁడనియుఁ, జక్రవర్తిపదమునకు రాఁగలవాఁడనియు, నమ్మి జనకుఁడు నిను మారామునకిచ్చెను. ఎల్లప్పుడు నిను గారాముగాఁ బెంచిన మిథిలానాథుఁడు నిన్ను అచేత నిడుకొని కాపాడి తనయట్టివారిఁగా భావించి నినుమాకోడలిఁ జేసెను. అట్టి నిన్ను గట్టులఁ బట్టించి జనకరాజున కెంతయు నపరాధమొనర్చితిమి. ఇప్పు డతనిమానసమెట్లుండఁగలదో. విధిబలముచేనైనయీకార్యమునకు మమ్ముఁగనలకుమా! నిన్ను బొమ్మనఁజాలము. పోవలదనఁజాలము. పరమసుస్వభావమునను, సముచిత సాధ్వీగుణంబునను, ధీరపతివ్రతవై నీపతివెంటఁ గానల కేగుటయే విహితము, సముదంచిత సతీగుణ సముపేతయగు నిట్టికోడలు మాదండనుండుటకు నోఁచనైతిమి. మాసంతాప మాదైవమేయెఱుఁగు. ఎట్లును బోవనున్నావు. పోవఁగలవు-పోయెదవు. ఎట్లయినఁ జింతమాన యత్నింపుము! పతివ్రతాతిలకమవగు నీకు నేఁ జెప్పవలసిన ధర్మములేమున్నవి? జనకుండు నిన్ను మావశము చేసినదికల్ల. నాయిరువురు ముద్దు కుమారుల నీవశమిప్పుడు నేఁ జేయుటయథార్థము. వీరలనెట్లరసెదవో. వేళ వేళకు భోజనమిడి వలసినయుపచారములఁ జేసి యెట్లు రక్షించెదవో, పూజనీయురాలవై మరల సౌఖ్యముగ నీపతితో మఱఁదితో మాయింటి కరుదెంచి నాయాశీర్వాదము నెట్లు వడసెదవో. సీతా! మిథిలాపురినుండి తెచ్చితివే. ముద్దుచిలుకల వానినెందుంచి పోయెదవు? నీయాకలిరైమెనమమాని వానినిఁ బోషింపుచు వచ్చితివే. అరణ్యముల రామలక్ష్మణుల నట్టిచిలుక లేయనియెంచుమా! అమ్మరో! పొమ్ము. ఈపదునాల్గేండ్లుమమ్ము మఱచకుము. అక్కటా! కాదు మఱచిపొమ్ము. (ఏడ్చును).

దశ—హా! నిర్భరము. సతీమణులారా! మీరందఱుఁ బయనముకండు. సుమంత్రా! పురవాసినెల్ల నరణ్యమునకుఁ బ్రయాణము గమ్మనుము. చతురంగబలములతో సర్వ సంపదలతో నేనుంబోయెద. ఈపాదూకు భరతుఁడే యేలెడుఁగాక. ఈవిధవయు—

కైక—

మ॥ ధరణీపాలక నేవరంబడుగ సాంద్రఖ్యాతిఁ బాదూకికిన్
భరతున్ బట్టము గట్టనిచ్చితివె నీపాండిత్య మింపా యెనా
వరమీలేదనుమింతయేల సుతుతో బల్కానకున్ బోయెదన్
ఇరవారంగసుఖంబుగా మనుఁడు నీయుల్లాండ్రుమీరందఱున్॥

రాజేంద్రా! పాదుకకా నీవు భరతునిఁ బట్టముగట్ట వరమిచ్చినది? వరముతే యిచ్చినను. నీయాండ్రతో నీవే సుఖముండుము.

దశ—హా! దైవమా!

రామ—జనకా! ఈమాటలేల! సుమిత్రాదేవి! మాకు సెలవా?

(రాము-లక్ష్మ-సీత నమస్కరింతురు).

సుమి—తనూజులారా! కోడలా! నేనేమి వచింపఁగలను? అన్నా! లక్ష్మణా!

తే॥ గీ॥ తనర దశరథుఁగా రాముఁదలఁపవన్న
ఎలమి సీత మాయమ్మ యంచెంచవన్న
ఆయరణ్య మయోధ్యఁగా నరయవన్న
సుఖము దీపింప మఱినన్నుఁ జూడవన్న॥

పతివ్రతాతిలకమై శాపానుగ్రహ సామర్థ్యవిరాజితయై యొప్పు కౌసల్యాదేవి మంగళశాసనములుండ మీకేమికొఱఁత.

రామ—కైకేయిమాతా! నీవు మమ్మాశీర్వదింపుము,

దశ—హా! హా! వలదు. వలదు ఇంత యాశీర్వాదమే చాలదా?

కైక—వరములిచ్చువారిం గంటిమి. ఇంత యేచ్చువారిఁజూడము. (నిష్క్రి)

అనుబంధము 31

రామ—వసిష్ఠసంయమీంద్రా! మాకనుజ్ఞయా? (రామ,లక్ష్మణసీత నమస్కరింతురు)

వసి—రామా! నిన్ను నేనేమాశీర్వదింపఁ గలను? నీవెందున్న నదియే పరమస్థానము. దుష్టనిగ్రహమును, శిష్టానుగ్రహమును, నిర్జరామోద విభూతియుం శాత్రవపఙ్క్తికంధర హరణ విఖ్యాతియు, నీకు సిద్ధించుఁగాక.—

రామ—సుమంత్రా! ఇంకఁ బోవమురమ్ము. (రామ-లక్ష్మ-సీత-సుమంత్ర నిష్క్రి)

దశరథ
కౌసల్య
సుమిత్ర } హా! మాభాగధేయము, మా జీవరత్నము పోయె. (మూర్ఛిల్లుదురు)

[ప్రవేశము: పౌరులు—(ఆయుధ-పౌరక మొదలైనవానితో-విధవము]

అనుబంధము 32

పౌరులు—ఆదుర్జాతి కైకయేది? ఆపలుగాకి మంథరముండ యెక్కడ? ఆ యవివేకి దశరథుఁడేఁడి?

కౌస—పౌరులారా! ఏమి యిట్లువచ్చితిరి?

పౌరు—ఆ మంథర విధవయేది? పలుగాకి కైకయేది? అడచెదము. పొడిచెదము. తాఁతఁ గొట్టెదము. గుండువేసెదము. పౌరకతోఁ గొట్టెదము.

దశ—పౌరులారా! ఆఘోరపాపుఁడ నిందేయున్నాను.

పౌర—మొత్తు-తన్ను-కొట్టు-చంపు.

1. పౌర—ఈ రాజు నేమిచేసి యేమిప్రయోజనము? వరములిచ్చి మిడుకుచున్నాఁడు. కైకను మంథరను బట్టుదము.

2. పౌర—ఏరీ! ఎకీ! వెదకుదము. పట్టుదము. నఱకుదము.

1. పౌర—ఓరీ! ఈఁగదిలోనికిఁబోయి తలుపులు వేసికొనియున్నారు.

పౌరు—వాకిళ్లు పగులఁగొట్టుఁడు. గోడలు పడఁద్రోయుఁడు. (కలకలము చేయుదురు)

1. పౌర—రావురా యీవాకిండ్లు?

2. పౌర—ఆయింటికట్లనే యగ్గిపెట్టుఁడు. దగ్ధమైపోవనీ.

1. పౌర—ఇంటిలో నగ్ని యెందున్నదో వెదకుఁడు. వెదకుఁడు.

కౌస—పౌరులారా! ఇట్టి యరాజకమా? దండించువారెవరు లేరా?

పౌర—రాముఁడు పోయినపిదప మాకు రాజెవ్వఁడు. మాటలాడకుము. చిక్కినవారిఁ జంపుదుము. చావఁగొట్టుదుము.

1. పౌర—కొట్టుఁడు. కొట్టుఁడు ఎవ్వరైయైన నేమి? ఎవ్వరైన నేమి?

పునః ప్రవేశము: లక్ష్మణుఁడు—(శీఘ్రముగ.)

లక్ష్మ—పౌరులారా! ఇందేమి చేయుచున్నారు?

పౌరు—ఇదిగో! యగ్ని-ఈయింటికగ్గి పెట్టుచున్నాము.

లక్ష్మ—పోండిక్కడనుండి. ఇంతయాజ్ఞ లేనివారుందురా?
పౌరు—వీఁడేమిరా! మాడలాడుచున్నాఁడు కొట్టుఁడు కొట్టుఁడు.
లక్ష్మ—దురాత్ములా! చచ్చితిరి. (పిల్లికూ పెట్టును).

[పునః ప్రః (శీఘ్రముగ) రాముఁడు]

రాము—లక్ష్మణా! ఈవిల్లేటికి? పౌరులారా!
పౌర—ఓరీ! రామచంద్రుఁడు మాటలాడుచున్నాఁడురా! వినుండు. వినుండు.
(నమస్కరింతురు.)
రాము—ఏమి సేయుచున్నారు రిందు?
పౌర—కైకిను మంధరను గాల్పఁబోవుచున్నాము.
రాము—ఇట్టి మాతృద్రోహులుగలరా! ఊరకపొండు. రాజుభార్య మీకుఁదల్లిగాదా!
2. పౌర—తల్లియైనను మానము. తండ్రియైనను మానము.
1. పౌర—రామచంద్రునితోనా యిట్టిమాట లూరకుండుము.
రాము—పౌరులారా! మీకు నమస్కరించెదను.

అనుబంధము 33

పౌర—అయ్యో! ఆయ్యో! (నమస్కరించి నిష్క్రమింతురు)
రాము—లక్ష్మణా! ఇక్కడనుండియే పోవుదము. అందుఁబోయిన మాయయ్య
యున్నాఁడాలస్యమగును.
రామ—(రథముపైనఁ గూర్చుండి) సుమంత్రా! ఇదె మాయయ్య వెనువడి వచ్చు
చున్నాఁడు. రథము వేగముగఁబోనిమ్ము. (నిష్క్రమింతురు)
దశ—(వెంబడించుచు-కౌసల్యతో సుమిత్రతో).

కం॥ కలుషంబెకాని యన్నృతమె
బలియని నరకంబెకాని వరములనీయన్
పలవించిపిల్చు జనకుని
యులుకారఁగనింత తిరిగిచూయనియనవే॥ !

సుమంత్రా! సుమంత్రా! రథమునిల్పుము. సుమంత్రా! (గట్టిగనరచి) అయ్యో
రథముపోయె. ఏపుణ్యాత్ములైన దాని నిలుపరే. మారాముని నాకిచ్చువారు లేరే.
ఈసుమంత్రుఁడెట్టి దురాత్ముఁడు! ఎంతవేగముఁదోలుచున్నాఁడు. రథపుటెక్క
మైనఁగనఁబడదే! అయ్యో! ధూళియైనఁగానరాలేదే! రామా! రామా!

అనుబంధము 34

(మూర్ఛిల్లును.)

కౌస, సుమి—హా! నాథా! (శిశిరోపచారములు చేయుదురు)

దశ—కౌసల్యా! రాముఁడుపోయెఁగా? పోయెఁగా మారాముఁడు?

కౌస—ఈవీధినేమి యీదుఃఖము పొందనురమ్మా.

దశ—ఎక్కడికి?

కౌస—అదియేగదా కైకయిల్లు?

దశ—కైక! కైక! ఎవ్వరో కైక?

కౌస—హా! దైవమా?

దశ—కైకగదా? తెలిసెను. దానిభవనము కలుషమూలకందము. నీయింటికిఁ బిలుచుకొనిపొమ్ము. (యవనిక పడును)

ద్వితీయాఙ్కము-సమాప్తము.

శ్రీ

పాదుకాపట్టాభిషేకము.

తృతీయాఙ్కము.

ప్రథమరంగము - కైకేయి నగరు.

[ప్రవేశము: మంథర]

మంథ — అబ్బ! ఇప్పటికి నిక్కువముగాఁ జావుదప్పెను. నేనేమి చేసియున్నాను? ఎవ్వరొక్కరు నన్నిట్లేల తిట్టవలయు? నాయదృష్టవశమ్మున కౌసల్యయుండకున్న, లక్ష్మణుఁడు చంపుచుండెనేమో? వాయూరిదుర్మార్గులో యింటికగ్ని పెట్టవచ్చిరి. ఈవిధవాసుతులందఱు రామునివెంటఁ బడయిపోయినారని తెలియువఱకు నేనుఁ గైకయు వెలికి రామైతిమి. ఏమయిననేమి? కార్యమేమో ముగిసెఁగదా! ఇంకిందుండిన నపాయము. గిరివ్రజపురమునకుఁ బోయెదను. పోవుదమా వలదా యని యోచించుచున్నాను. పాలుద్రాగుదునా? పాయసముభుజింతునా? ఇప్పుడె వెడలిపోయిన నిక్కడ మంటరేమో పెట్టినట్లాయెను. పాలుద్రావినయట్లేగును. ఇందేయుండి భరతుఁడు రాజ్యమేలఁగాఁ గైకకుమాఱుగ సర్వాధికారములు జరుపుచున్నఁ దిట్టుదు వచ్చిన యీయూరివారిపైఁ గసియంతయుఁదీఱ నీవిధవలను విధవాసుతులను బాధించి పీడించి వేధించితినా, పాయసముదిన్నట్లగును. పాలకంటెఁ బాయసమే మేలుగదా? అయిన భరతుఁడేమైనఁ గైకపై విరోధముఁజూపినా యప్పుడు పాయసముగాదు విషముద్రాగినట్లగును. దీనికేమిచేయఁగలయు? అట్లేల గును? భరతుఁడేమి మనుష్యుఁడు కాఁడా? మొదటనొకవేళ సంకటముగలిగినను, నేకచ్ఛత్రాధిపత్యముగాఁ జక్రవర్తిపదముగలిగినందులకు సంతసింపక పోవునా? సంతసించినపుడిట్టిభాగ్యముఁ దనకుఁగలిగినందులకుఁ గైకను మెచ్చుకుండునా? మెచ్చినపుడా కైక యీవసుంధరాసతీమణియు పాయామే గన్నిట్టి సుస్థితికిఁ జెచ్చెనని చెప్పకపోవునా? అప్పుడు నేనెట్టిదాననగుదు! భళిభళి! ఈలోకమున నెవ్వరుపొందని యుచ్చాశ్రయపదవి నాకుఁ గలుగుఁగా: భరతుఁడెట్టి రాజకార్యమైనను నాతో నాలోచింపక చేయునా? భరతుఁడేల నేగదా రాజ్యమేలుదానను? అదిగాక భరతునిపై నాకిప్పుడు—ఏదో మోహమందురుగదా? అదిపుట్టియున్నది-పొంచులువిను ముంద

లిచ్చుట నెవ్వరు లేరే- పుట్టియున్నది. నాయభీష్టమునకు భరతునివలన సముత్తరము గలిగినను గలుగవచ్చు. రూపమునం గాకుండినను, బుద్ధినైన మోహింపఁడా? నేనించుక వయసు చెల్లినదానను నిజమే. అయిన నేమి? ఏపుట్ట నెంత పాముండుటయు నెవ్వరెఱుంగుదురు? కావుననే వానికీసంతోషోదంతము నవ్వుడే జాబువ్రాని తెలియఁ జేసియున్నాను. నా యోచనా విశేషమువలనఁ దనకీ సౌఖ్యము గలుగ నున్నదని తెలియఁజేసినాను. నాయభీష్ట మొకటి నెఱవేఱినా యింకేమున్నది? భళిరే! ఏదో యింతాయాపము గానున్నదని నేఁజెప్ప, మాండవియొక్క చరణమును గైకమతి యొక్క చరణమును, నొత్తుచుండ భరతచక్రవర్తియగు మగఁడు గునకు "దేవికొట్లున్నదని" విచారించుచుండ నాభోగమెంత రాణించును! కానీ! ఊరక ముందుముందే గొంతెమ్మకోరిక లెందులకు? జరిగినప్పుడుగదా యనుకొనవలయు? జరిగినప్పుడుగదా ఫలము? ఏలజరుగదు? నేనెంచినంతకంటె నెక్కువగా జరుగును. నాకుఁగలిగెడు కొడుకే భావిచక్రవర్తి కాకుండునా? అదిగో! కైక వచ్చుచున్నది. మగని యొద్దకు సవతియింటికిఁ బోయియుండె. అదియే మిట్టిమోమున వచ్చుచున్నది? రేవునకుఁ బోవుదానివలె నున్నదే?

[ప్ర: కైక—(దుఃఖముతో)]

కైక—మంథరా! ఎంత పాపాత్మురాలవే! నీమాటవిని యెట్టిగతి తెచ్చుకొంటిని!

అనుబంధము 35

నానాథునికిఁ బిచ్చిపట్టియున్నది. కలువరించుఁగాని మనుష్యులపైఁ బ్రజ్ఞలేదు. ఈ ప్రజ్ఞలేనివేళ నయితము కైకవచ్చినదన్నఁ బెడమొగము చేసి నన్నుఁ జూడఁడాయె. అయ్యో! ఆముఖమునందలి శుష్కభావము చూడ నతఁడు జీవించునట్లు లేదు.

మంథ—కైకా! దైవము నీకేమినో రాడించుచున్నాఁడే "మగఁడు చచ్చును. మగఁడు చచ్చు"నని మొత్తుకొనుచున్నావు. పెద్దకొమారుఁడు పదునాలుగేండ్లవఱకు రాని యూరికిఁ బోయియుండ శుష్కభావముండదా? నేఁడు శుష్కభావముగానుండిన రేపు సగము శుష్కము. మఱునాఁడు పాదశుష్కము. నాలవనాఁడు ఆర్ద్రమగును. ఎన్నిదినములుండఁగలదు.

కైక—మంథరా! అంతయే కాదా? ఏమియు భయము లేదుగదా?

మంథ—భయమేమున్నదే? అదియుండనీ, నీకొడుకు చక్రవర్తియయినంతనె నన్ను మఱవవు కదా?

కైక—అదియుండనీ, మంథరా! రాముఁడెట్టి మహావీరుఁడే! చంపవచ్చిన లక్ష్మణునకు బుద్ధిచెప్పెను. ఎవరివలను మరలని పౌరుల మరలించి మముఁదప్పించెను. ఇట్టి వానికెట్టి యపకారమెంచితి!

మంథ—కైకా! నీవు పాలుఁద్రావ నేరవుగదే. దీనినంతయు నమ్మితివా? రాముఁడు, లక్ష్మణుఁడు, కౌసల్య, పురజనులు, మాటలాడుకొని నీయెదుట నిట్టినాటకమాడి రాముఁడింత సంభావితుండనుగా యనినమ్మి నీవుకరుణింపఁజేసిన కుహకముగదా?

కైక—మంథరా! అట్లనా? అంతయేయుండునా?

మంథ—అంత గాకింకెంత? లక్ష్మణుఁడు దశరథుని దిట్టువాఁడా? తిట్టెఁబో, అంత కోపము, అంతధర్మశాస్త్రవాదము గలవాఁడు, రామునిమాటనే చచ్చినట్లూరకుండుట స్వభావోక్తియగునా? దశరథుఁడు చెప్పినను, కౌసల్యబెదరించినను, లక్ష్మణుఁడుధనువెత్తినను, మానని పౌరులు రాముని యొక్కమాటకే, తుదురుకొనుట స్వభావోక్తియా? రాముఁడంతయే మొనర్చియున్నాఁడు? ఈయతిశయోక్తివలననే సంవిధాన మేర్పడుఁగదా? అదిగాక రథమునెక్కి పోయిన రామలక్ష్మణులుమరల నెట్లు వచ్చిరి?

కైక—మంథరా! ఇప్పుడొప్పితిని. నీవెంత గుఱుతించినావే! ఎంతయుపాయమే!

మంథ—నాయుపాయమిప్పుడేమి? భరతుఁడు రాజ్యమేలునప్పుడు కనుగొందువు.

కైక—భరతుఁడన్న జ్ఞాపకముగలిగె. వసిష్ఠుఁడేమేయిట్లాడెను? భరతుఁడు రాజ్యమొల్లఁడఁట. నాముఖము నైనఁజూడఁడఁట. ఇట్లగునా?

మంథ—తోఁచెఁగొంచెమట్లనే జరుగవచ్చును. “తల్లి క్రూరకృత్యమున రాజ్యముసంపాదించినంతనే కొంకులేక రాజ్యమేలెడుఁగా భరతుఁడు” అని జనులందఱను భయమున నట్లే చేయవలయుం. నానాఁటనదియే చక్కఁబడును.

కైక—ఎట్టియుక్తియున్నదే నీమాటల? నీవు నాకుఁజెల్లెలవు. (కౌఁగిలించును.)

మంథ—చెల్లెలనుము- కోడలనుము. దయమాత్రముండనిమ్ము.

కైక—మంథరా! మఱియొకమాట. కౌసల్యకేటికే నీపైనభిమానము నీవు నిర్దోషివనెను.

మంథ—అందునను మోసమే. నీవు నాస్వాధీనమగుదువనియెంచినన్నుస్తోత్రము చేసిన నేనుబ్బి తనకు మేలొనర్పవలెననియుక్తి. ఇట్టియుండఁగ నేనెందఱిఁజో చూచినాను. ముందు యోచనలు మిక్కిలిగానున్నవి. పోదమురమ్ము. (నిష్క్రాన్తి)

తృతీయాఙ్కము-ద్వితీయరంగము.

కౌసల్యయిల్లు

[ప్ర: దశరథుఁడు(పండుకొని) సుమిత్ర, కౌసల్య వసిష్ఠుఁడు (ప్రక్కన).

వసి—నేఁడు కొంచెము గుణము గానున్నదా?

దశ—ఏడుదినములైనదా నేనిద్రించి?

వసి—రాజచంద్రా! ఈయేడుదినములనుండి నీకు శరీరముపై నించుకైన స్మరణయుండ లేదు. నేఁడు తెలివిగలిగినందులకు సంతసించితి.

దశ—సంయమీంద్రా! ఇంకేటిసంతోషము? మనసున దావాగ్ని పుట్టియున్నది. దహించుచున్నది. పాపాత్ముఁడ నైనందున నా తెలివిలేని సమయమునఁ జావనైతి. క్రొత్తక్రొత్తగాఁ దెబ్బలు తెఱ్ఱై యుద్భవించు దుఃఖమున మరల మరలఁ గుళ్లికుళ్లి మృతిఁజెందఁగదా యీతెలివి వచ్చె.

వసి—రాజేంద్రా! చింతింపకుము యోచనీయములైన విషయము లనేకములున్నవి. రాముఁడరణ్యమునకుఁ బోయినరాత్రియే నీకుమతిదప్పె. నీసమ్మతి పడయక యేకార్యము చేయుటకులేక యూరకున్నాను.

దశ—హా! ఋషివర్యా! నీవలన నెట్టిమాటవింటిని! రాముఁడరణ్యమునకుఁ బోయెనా? నేనమ్మను. పొఱబడితిరి ఇందే యూరనుండవలయు. విచారింపుఁడు.

వసి—అయ్యో! యేమిచేయవచ్చును?

దశ—అదిగో! రాముఁడిక్కడకేవచ్చెను. రామా! చూడుమా! నిన్నందఱు నరణ్యమునకుఁ బోయినాఁడందురు. ఇటురమ్ము. ఏలదూరముపోయెదవు? ఇంకేలయోచన? వరములడిగిన కైక మృతిఁబొందె. ఇంకేమటంకము. పట్టముగట్టికొమ్ము.

వసి-కౌస }
సుమిత్ర } హా! మరలఁ గలిగెనే మతివిభ్రమము.

దశ—మతివిభ్రమము! నాకెక్కడిదే మతివిభ్రమము? కైకచచ్చుట యబద్ధమా! రామా! నీవైన వీరికిఁ జెప్పుము.

వసి—హా! శ్రీహరీ!

దశ—శ్రీహరీ! శ్రీహరీ? ఏమి శ్రీహరీ? రామా! చూడుమా వీరెల్ల "శ్రీహరీ" యనుచున్నారు. కౌసల్యా! కైకేయిశవము దహింపఁబడెనా?

వసి—ఇప్పుడు తొందరపెట్టకుఁడు. తర్వాత కార్యాలోచన చేయుఁదము.

దశ—కార్యాలోచనములు? కార్యాలోచనము లేమి? రామునకుఁ బట్టముగట్టుటకంటెఁ గార్యమేమి? రామా! పోయిస్నానముచేసిరమ్ము. ఆనారచీరలు విడుపుము. (మెల్లఁగా పొమ్ము-పొమ్ము—(నిద్రించును)

వసి—రాజేంద్రా!

దశ—(ఊరకుండును)

వసి—కొంచెము నిద్రపట్టియున్నది. తెలివిగలిగిన పిదప నడుగుదము మీరెవ్వరైన భరతుని పిలిపింపవలయునా వలదా యని. ఇక్కడికార్యములొక్కటియు వానికిఁ దెలియకున్నవి. అడుగక జాబెట్లువ్రాయుదు?

దశ—(ఊరకుండును).

వసి—ఏమఱకీశనిఁ గాచియుండుఁడు. నేఁబోయివత్తును.

దశ—(లేచి) ఆచార్యా! ఏటికిఁ బోయెద విందురమ్ము.

వసి—ఏల రావలయును? నీవుచక్కఁగ మాటలాడుచున్నఁగదా?

దశ—మాటలాడకేమి?

వసి—ఊరక కలవరించుచున్నావే.

దశ—అయ్యో! ఈదింతాగ్ని కాల్ప నిద్రయే లేదే? కలవరమెక్కడిది?

వసి—ఒకమాటడిగెదను. సరియైన యుత్తరమిచ్చిన వచ్చెదను. భరతుఁడెందున్నాఁడు?

దశ—గిరివ్రజపురమున. ఇదేలడిగెదవు ?

వసి—అయిన వచ్చెదను. (కూర్చుండి) భరతు నిటకురమ్మని జాబువ్రాయఁగోరి నిన్న డుగ వచ్చితి. ఏముత్తర మిచ్చెదవు ?

దశ—అయ్యో! వలదుదుగుమా! ఆదుష్కర్ముని మోమే చూడను.

వసి—అయ్యో! దశరథా! వాఁడొక్కపాపము నెఱుఁగఁడే. ఇట్లేల?

దశ—వాఁడెట్టి వాఁడైననేమి? ఎన్నితపములో యెన్ని యజ్ఞములోచేసి లోకైక వీరుడగు కుమారుఁ బడసితి నే. అట్టివాని నసుఁబాపె నే. బాలఘాతుకియే కిరాతక సంజాతయే, యట్టికైక కన్నవాని ముఖముఁజూతునా? చూచినప్పుడే నాప్రాణములఁబాసెద.

కౌస—నాథా! అయినదయినది. ఈకార్పణ్యమున నేమిప్రయోజనము? మనదుష్కాలమునకుఁ గైక కట్టిబుద్ధిపుట్టెఁగాక మొదటినుండి దానిగుణము తెలియనివారమా? దానిక్షమింపుము. అది కడుఁగటకట పడుచున్నది. ఎన్నిమాఱులోవచ్చియుండెను. దానిదుఃఖముఁ జూడఁజాల. ఇప్పుడే పిలువఁబంపెద. కరుణింపుమా.

దశ—అయ్యో! వలదు. వలదు. ఆపతిఘాతుకి నేఁ జూడను. కౌసల్యా! నేనింకను గొన్నిదినములు జీవించియుండఁ గోరిన నీపనివలదు.

కౌస—నాథా! నాథా!

దశ—(ఊరకుండును).

కౌశ—మరల మూర్ఛగలిగెఁగదా?

దశ—రామా! రామా! ఇందేలపండుకొంటివి? (జోకొట్టి) పండుకొనుము. పండుకొనుము, నిద్రపొమ్ము. అయ్యో! ఈపదునాల్గేండ్లరణ్యముల నెట్లుంటివి? అయ్యో! నీకాలునేతులెట్లు కాయలు గాచియున్నవి. నిన్ను మరల నేఁ జూడననియెంచి యుంటిసుమా? నీముద్దు మోముమరలఁజూడలభించెఁగా! పండుకొనుము. లేవకుము. ఆకైక మిమ్మునెంత బాధపెట్టెను. సీతా! ఏలనిలుచియున్నావు? కూర్చుండుము. లక్ష్మణా! కూర్చుండుము. ఊపేచేయుదమా రామా నీపట్టాభిషేకము? నీవు పోయితివి. భరతుఁడుచచ్చెను. ఈపదునాల్గేండ్లు వసిష్ఠుఁడే రాజ్యమేలుచుండె. సీతా! ఈయన్యనా నీవికొడుకుంగనినది? తెమ్మాయనుమని. (ఎత్తుకొని ముద్దాడు) ఆ కొండ్లవాఁడా? ఎట్టిముద్దుముచుమఁడు. రామునిపోలిక తీసివేయకుండ నున్నాఁడే. సీతా! ఈముద్దుకుమారు నరణ్యమునఁగంటివే నీకాను పెవ్వరు చేసిరి? ఉపచారము లెవ్వరు చేసిరి!

కౌస—సుమిత్రా! నా నాథుఁడీయజ్ఞానస్థితినైన, మనుమని ముద్దాడుచున్నాఁడే. ఈ భాగ్యమైన నాకు లేదే.

దశ—“అజ్ఞానస్థితి” ఏటికే? కౌసల్యా! మామనుమనుఁడెంత ముద్దుగాకుచున్నాడు. నీకేమిజాడ్యము ముద్దాడకున్నావు? అయ్యో! నీవేమి? ఆ కొండ్లయ్యనికింకను మాటలురావా?

కౌస—
సుమి— } హా! దైవమా! హా! నాథా!

దశ—కౌసల్యా! ఇంతవఱకు నేనేమిమాటలాడితినో యెఱుఁగ. నాకాయాసము మిక్కిలిగానున్నది. నేఁబ్రతుకనుసుమా?

కౌస—హా! నాథా! అట్లేలమాటలాడెదు? నీకేమయినది?

దశ—కౌసల్యా! సుమిత్రా! నేనిదివఱకు మీకుఁ జెప్పని రహస్యముఁ జెప్పెదను. నాకా యసురులతోడి యుద్ధమునకుఁ బోవకముందు ఘోరశాపముగలిగె. అది యింత వఱకు స్మరణకు రాదయ్యె.

కవిరాజవిరాజితము.

సరయువుపొంతనొకానొక రాతిరి సామజబుద్ధి ధరాసురునా
శరమునఁజంపితి దాని నెఱింగి వెసన్ దలిదండ్రులుచచ్చిరి దు
స్తరమగుపుత్రవియోగముగాంచి సుతాసుత యంచుఁదపించుమదు
ర్త్సరణమునొందుమటంచు శపించిరి మానునె తాపసశాపములన్॥

కౌస — నాథా! నీకలవరపుమాటలలో నే నిన్ననే యీపాపవృత్తాంతము వింటిమి.

దస — వింటిరా! ఆశాపఫలమనుభవింపక తీఱునా? ఇఁకఁగొన్నిగడియలకే నాయంత్యమున్నట్లున్నది.

వసి — ఇట్లేలందువు? నీకంటెఁగష్టము లనుభవించిన వారులేరా? ఇదిగో! కైకేయి వచ్చుచున్నది. ఊరార్పుము.

[ప్ర: కైక — (దీనభావమున)].

కైక — హా! నాథా! నన్నేలయిట్లు నిరాదరణచేసెదవు? నేనెట్లు భరింపఁగలను.

దశ — హా! హా! కైకా! కైకా! అయ్యో! కుమారా! రామా! (మోముద్రిప్పి) నిన్నెట్టియిడుమలపాలు చేసితిని. నీకుఁ బగదాయనైతి. మృత్యుదేవతకు వరము లిచ్చితి. నీపాలి యమకింకరుఁడనైతి.

స్రగ్ధర.

నాకేలాదక్కె నాయున్నతగుణమణి నానవ్యకందర్పుఁడయ్యో
కీకారణ్యంబులం జిక్కితివె తనయ నీకీడు చింతించినిన్నున్
బోకార్పంగంటి నెంతోపాగిలితి నిఁక నేఁ బోయెద న్నిన్నుఁ జూడన్
గైకానీకైకదా నాకలుషహరుని నాకామునిం గోలుపోతిన్

అయ్యో! ఇట్లవునని యెఱుఁగఁగదా! అక్కటక్కటా! నామరణమువేళ నాముద్దుబిడ్డఁడు, నామోహపుఁబట్టి, నాకులభూషణుఁడు, నామన్మథమన్మథుఁడు, నావేలుపుమొదవు, నాపూర్ణచంద్రుఁడు, నావంశాభరణము, నాతరుణార్కుఁడు, నానోముఫలము, ననుగన్నతండ్రి, నాధనము, నానిధానము, నాశిఖరము నాచూళికాభరణము, నాకమనీయావర్ణనము, నాచింతామణి, నాదైవము, నాసుకృతవిశేషము, నాజీవరత్నము, నాయనుంగుపాపఁడు నాచెంతనుండుటకు నోఁచనైతిఁగదా? రామా!

సూర్యకుల కలశవారాన్నిధిసోమా! నిన్నెంతలయించితి. ఎట్టినిష్ఠురాటవులకుఁ బంపితి. ఎంతక్రూరకృత్యమొనరించితి. కుమారా! నీవీపురికి మరల వచ్చినపిదప నన్నుక్షమింపవలయు సుమా? అప్పుడు వేఁడికొనుటకు నేనుండఁగలవాఁడఁగాను. ఇప్పుడే బ్రతికియుండఁగనే విన్నవించెద. ఎట్టిక్రూరాత్ముఁడనైనను, నెట్టి భీకరశాత్రవుఁడనైనను దండ్రినగుదుఁగదా? నిష్కారుణ్యముగ నిన్ను భయంకరాటవులకుఁ బంచి నిర్లజ్జయై నాప్రాణలతకుఁ గుఠారమెత్తిన యీకిరాతకవిధవ నే నీవెగ్గుఁజూడ వైతివే. ననుక్షమింపవా? శుద్ధుఁడనై, సత్యపాశాబద్ధుఁడనై వృద్ధుఁడనైన నన్ను క్షమింపవా?

లయగ్రాహి.

మందమతినై మదనసుందరునినాకొలవుఁ
జందురుని నందమగునందనుని నిన్నున్
డెందమున నింతయునుఁ గొందలములేక వను
లందు ధరణీధరములందు వసియింపన్
పందురఁగఁ బంచివెఱగంది దిగులొంది బెడఁ
గొంది వడఁగంది మదిఁగుందితిఁ గుమారా
సుందరతఁ జిందునరవిందములఁ జందురుని
విందుగను నీముఖ మిఁకెందుఁ గనుగొందున్॥

అయ్యో! ఏమిక్షమించి యేమిప్రయోజనము? నీముద్దుమోము మరలఁజూడఁజాలఁగదా? అక్కటా! నీ వాపాపవిపినములకుఁబోవువాఁడు నాతో మాటలాడితివే, అదియే కడమాటాయెఁగా? నాకునమస్కరించితివే అదియె తుదనమస్కారమా? నన్నాశ్లేషించితివే అదియె యంత్యాశ్లేషమా? నీవురథమెక్కి పోవ వెనుదవిలిచూచితివే యదియెకడచూపా? అక్కటా! ఎట్లుభరింతు?

సీ॥ వనికేగునాఁ డనున్ జనకా యనుచుఁబిల్చి
తదియయో కడపిలుపాయెనాకు
ఆక్రైకయింట నిన్నాలింగనముసేయు
టదియయో కడసారియాయెనాకు
ఆనాఁడు నీవదనారవిందముచూచు
టదియయో కడచూపెయాయెనాకు

అలనాఁడునీవునన్నడలకుమనియంటి
వదియయో కడమాటయాయెనాకు
తే॥ గీ॥ ఎటులభరింతుఁదరియింతు నిలఁజరింతు
నుసురుచాలింతుఁ బలవింతు నున్మలింతుఁ
గడఁగివేఁగింతుఁదుదఁగాంతుఁగలవరింతుఁ
గృతముగణియింతు రఘురామరిపువిరామ॥

ఆసీతాస్వయంవరమునాఁడు లోకమువారందఱు నిను మెచ్చి మెచ్చిపొగడుచుండఁ గర్ణానందముగవింటినే. ఇట్టికీర్తివంతున కీర్తివంశభూషణునకుఁ బట్టముగట్టక నారాజ్యమేలయనియెంచితినే. ఎంచియు మఱచితినే. మరణసూచకమగు దుస్స్వప్నము వచ్చు వఱకుఁదలంపనైతినే. భరతుఁడిందున్నప్పుడే యాస్వప్నమురాగూడదా? నావిధినన్నింతచేసెను! అయ్యో! తాపసులే. శతవృద్ధులే. అట్టివారి యేకపుత్రుని నిరపరాధుని నాపాడుబాణమునఁ జంపితినే. నాకునలుగురు కొడుకులుండియు వారిలోనొకని నరణ్యమునకుఁ బంపుట కిట్లుపరితపింతునే. ఆయేకపుత్రునిఁగోల్పోయి యావృద్ధాంధదంపతులెంత నొచ్చిరో. ఎంత కటకటపడిరో. ఎంత శపించిరో. అటుతప్పులైనవారిచ్చిన శాపము నాకుఁ దప్పునా? నిర్దగ్ధము చేయదా?

క్రౌంచపదము.

దానవభీమా-తారకనామా-ధరణీవర వినుతదశరథరామా
దీనసురాగా-ధీగుణయోగా-త్రిదశవరనుత విదితబహుభోగా
మానవవీరా-మారశరీరా-మురరిపుమహీధరమదపవిధారా
భానుసుతేజా-పాలితరాజా-బహుళసుగుణయుత-వరితధరాజా॥

హా! సీతా! ఇందుఁగల సర్వైశ్వర్యములమాని నీపతివెంటఁబోయితివిగా.

సుగంది॥ ఈడులేనిసాధ్వి నీపహీనభంగినీపతిన్
గూడిరాజ్యభోగమొందఁ గోరియుంటిఁగాదె యా
పాడుకాన నెట్లునీ వపారదుఃఖమొందెదో
కోడలా నినుందలంపఁ గుందుమానదయ్యయో॥

రామా! భరతుఁ నఱుగంటఁ జూడకుము. వాఁడు నిరపరాధియ కానోపు. ఈ దుడుకుచెయిద మీదుర్జాతిన కాక వాఁడు పాపరహితుఁడుగా నుండనోపుసుమా. వానిక్షమింపుము.

అనుబంధము 36

రామా! రామా! రామా! (చచ్చును).

కౌస—నాథా! రాముఁడు నీకుఁ జెప్పఁడా మమ్మూరడింపుమని? ఇదియూరడించుటయా? ఏలమాటాడవు? (చూచి) హా! నాథా! (పడును)

సుమి— } (చూచి) హా! ప్రాణేశా!
కైక— } (పైఁబడుదురు)

వసి—ఏమి? ఏమి? ఏమి?

కౌస—ఇంకేమి? నిర్దయస్వాంతుఁడై మాపతి మముఁ బాసిపోయె.

వసి—హా హా హా హా హా! హరి హరీ! (లోనికిఁబోవును).

అనుబంధము 37

కౌస—నాథా! మమ్మునిట్లనాథలఁ జేసిపోయితివే. మాపైనింత కరుణ కలుగదయ్యెనే. ప్రాణేశా! మేమెందుఁజొరువారము? మమ్ము నెవ్వరుమాటాడించెదరు? రాముఁడు నాకు లేకపోయినను. నీశుశ్రూష చేసి కాలముగడపెదనని యెంచియుంటినే. ఆపుణ్యము నాకు లేదయ్యెనే. ప్రాణకాంతా! "రామా! రమ్ము కూర్చుండుము. పండుకొనుము". అని కలవరించుచు నైన నింకఁగొన్ని యేండ్లుండవైతివే. నీవుకొంతదుఃఖమనుభవించి కన్నులుమూసితివి. మాకుఁగదా పడరాని పాట్లుగలిగె! నీవు సత్యసంధుఁడవని ప్రతిజ్ఞ నెఱపి జగములఁ గీర్తిగంటివి. రాముఁడు జనకునాజ్ఞ నెఱవేర్చిన కీర్తిఁగనియె. దుష్ఫలములన్నియు మాకుఁగలిగించితివి. అయ్యో! సత్యమునకై కొడుకుం గానలకంపితివి. సత్యమునకై మరణముఁదెచ్చుకొంటివి. సత్యమా! సత్యమా! హా! నాథా! (మూర్ఛిల్లును)

అనుబంధము 38

కైక—హా! నాథా! ఇట్లవునని కలనైన నెంచనైతినే. ఏమిప్రాప్తిఁ దెచ్చికొంటిని. ప్రాణేశా! ననుఁ గన్నెత్తిచూడుము. నాకువరములువలదు. ఇంకడుగను. ఏవరములు వలదు. రామునిఁ బిలువఁబంపుము.

కౌస—కైకా! మావలె నీవేల యేడ్చెదవమ్మా సంతోషింపక? నీకొడుకునకుఁ బట్టము గోరికదా యింత కార్యముఁ జేసితివి? నీయపరాధమునకు ఫలము నీతోడ మమ్ము విధవలఁ జేసితివే. అమ్మా! నీకేమి కొఱఁత. కొడుకున్నాఁడు. చక్రవర్తియయ్యెడు నాకుఁ గొడుకు లేఁడే. నానాథుండు పోయెనే. హా! నాథా! నాథా!

సుమి—ప్రాణేశా! ననుఁ జూచినప్పుడంతయు నాకు సుమిత్రనామము కడుసార్థక మనుచుంటివే. "సుమిత్రా" యని నన్నెవ్వరింకఁ బిలుచువారు? కైకా! ఇంక సర్వసుఖము లనుభవింపుము. నేనేమి తప్పొనర్చితి నే? నన్ననాథఁగాఁ జేసితివి.

వసి—(వచ్చి) రాజదేవులారా! ఇంకేమి ప్రయోజనము? మీరెంతశోకించినను దశరథుఁడు రాఁగలఁడా? ఊఱడిల్లుఁడు.

కౌస—అయ్యో! మా దశరథుఁడింకెక్కడనున్నాఁడు. ప్రాణేశా! నీముద్దుకుమారుఁడు రాముఁడరుదెంచినాఁడు చూడుమా.

అనుబంధము 39

తృతీయాఙ్కము సమాప్తము.

శ్రీ

పాదుకాపట్టాభిషేకము.

చతుర్థాఙ్కము-ప్రథమరంగము.

బాట (దారి).

[ప్ర: భరతుఁడు, శత్రుఘ్నుఁడు (రథముపైన)]

భర—శత్రుఘ్నా! రథమింత నిలుపుము.

అనుబంధము 40

ఇదె యయోధ్యకోశమాత్రమున్నది. ఊరుదాఁపునకువచ్చినది. కడుపునఁ జేయిపెట్టి కలఁచినట్లయ్యెడు. గుండెదిగులయ్యెడు. మరలనైన నీజాబుల యర్థమాలోచింతము.

శత్రు—ఇన్నిమారులు చదివితిమే—

భర—ఐననేమాయెను? మరలఁ జూతము. ఏమయినఁ దెలియునేమో. (జాబులుదీసి) ఈజాబు మామయ్య యీ చైత్ర శుద్ధ చతుర్థి వ్రాసినాఁడు. నాకు సప్తమినాఁడు ముట్టినది. ఇందేమియును విశేషములు లేవు. ఆకస్మికముగా రాముని పట్టాభిషేకమహోత్సవమును తలపెట్టినట్లును, నిందులకు దుస్స్వప్నము కారణమనియు వ్రాసినాఁడు. నేను లేకుండుటకు మిక్కిలి చింతిల్లియును శుభదినములు లేనందున విధిలేక పంచమినాఁడే మహోత్సవము నెఱవేర్చుచున్నారని వ్రాసినాఁడు. దీననేమున్నది? ఈమంథరయును, వసిష్ఠుఁడును వ్రాసినజాబులే యవిదితార్థములుగ నున్నవి. మన తండ్రి వ్రాసిన జాబు నాకుముట్టిన యష్టమినాఁడే మంథరజాబును ముట్టెఁగదా! అయిననది దానిచేఁ బంచమినాఁడు వ్రాయఁబడినది. దీనిమరలఁ బర్యాలోచింతము. (చదువును) "చేయు విజ్ఞప్తులు. ఇందు విశేషాంతములు మోసముగా జరిగినవి. పూర్ణఫలితార్థము తెలిసికొనక వానినన్నిటి మీకు నివేదించుట యనావశ్యకమని మానితి. అవి మీకు మిక్కిలి సంతోషావహములగుటచే మున్ముందు మీకీజాబుమాత్రము వ్రాసితి. ఎట్టి సంతోషమైనను, స్వల్పదుఃఖముతోఁ జేరిననే యానందజనకము. బుద్ధిశాలులగువారు దుఃఖమును మఱచి సంతోషమునే గ్రహింతురు. మీరు సుధీశాలురేకదా! మీసంతోషమునకు నేనే కారణభూతనగుటచే ముందీజాబువ్రాసి యున్నాను. మీరిప్పుడేమియుఁ ద్వరపడి రావలసిన యవశ్యకము లేదు. ఎంత యాలస్యము చేసిన నంత మేలు, కార్యసాధకమునునగు. ఇట్లు. మంథర"

ఇంతయైనను దీని యర్థము తెలియునుగదా? సంతోషమేమో, చింతయేమో తెలియకున్నది. నాఁటినుండి వృత్తాంతమే తెలియక పరితపింప శుద్ధత్రయోదశినాఁడు వసిష్ఠులు వ్రాసినజాబు మొన్న పూర్ణిమనాఁడు ముట్టెనుగదా? దానిఁ జిలకింతము. “శ్రీరామపట్టాభిషేకము నిల్చియున్నది. ఈజాబందినతోడనే యతిశీఘ్రముగ నీవు రావలయు. మనోవేగమున నీవు వచ్చినను, నిఁకను నాలస్యమే యగు. ఇందు జరిగియుండు సందర్భము లెన్ని గ్రంథములు వ్రాసినను దీఱదు. అవి క్షేమవార్తలనుటకును, దుఃఖవార్తలనుటకును, నీచెనున్నది. ఈజాబు తెచ్చినవారి నేవృత్తాంతము నడుగ వలదు. నీవేమడిగినను మూకభావము వహించియుండవలయునని వారికి గట్టికట్టడ యేర్పఱుపఁబడినది. నీవిందు వచ్చువఱకు నిక్కడి యుదంతములు నీకుఁ దెలియఁబోవదనియుఁ దెలిసినను ప్రయోజనములు కావనియు నిట్లేర్పఱుపఁబడియున్నది. ఈజాబు చేరిన మూఁడవనాఁడు, తుదకు నాల్గవనాఁడు, నీవయోధ్యకుఁ జేరకున్న నీవు దశరథునకొడుకవనుట నిష్ఫలము. ఇది గురువు నాజ్ఞగా భావింపుము”

ఇందు శ్రీకారముగాని కుశలోదంతముగాని తుదకాశీర్వాదమునైన వ్రాయలేదు. ఏముండును?

శత్రు — భరతా? ఎన్నిమాఱులో చదివితిమి. ఏమైనఁ దెలిసెనా? ఇదే యయోధ్య సమీపించె. పోయిన నన్నియు విశదములగుఁగదా?

భర — శత్రుఘ్నా! ఎట్టి యుదంతములు జరిగియున్నవియో తెలియకున్నదిగదా? మాజనకుని పాదములకు నమస్కరించి యతని యాలింగనము వడయువఱకు, శ్రీరాముచరణముల కెఱఁగి యతని దీవనలు వడయువఱకు, లక్ష్మణుని సౌఖ్యోదంతము వినువఱకు నాకూఱట కలుగదుగా? శత్రుఘ్నా! చూచితివే యీపురము పాడూరివలెయున్నది. ఈపౌరులఁ గంటివే. నన్నుఁ జూచి కన్నీరునించి మోములావలఁ ద్రిప్పుకొని పోవుచున్నారు. నన్నిట్లేల చూచెదరు. నాకుఁ గళవళ మగుచున్నదిసుమా. ఈసంతాపమునకుఁ గారణము దశరథుఁడో రాముఁడో మఱియెవ్వరో యెఱుంగఁగదా?

మ॥ పురివారల్ నను గాంచి కన్నులను వాఃపూరంబు నిండంగ సో
దర యావైపున మోముఁద్రిప్పి చనుచందంబూహ చేయంగదు
స్తర మాతండ్రియొ రాముఁడో జననులో సౌమిత్రియో సీతయో
పరితాపంబునకుం గతంబు మఱియెవ్వారో యెఱుంగంగదే॥

మ॥ వికచాబ్జాభము ధారుణీశు ముఖముఁ వీక్షింపఁగాఁగల్గునో
సుకృతోదంచితసాధ్వులఁ జనులఁ జూడఁగచున్నాఁడనో
యకలంకంబగు రాము మోముఁ గనుభాగ్యంబున్నదే యెట్టులా
నొకో వీనుంగవనెట్టి వార్తవినఁగానున్నాఁడనో సోదరా॥

అదియేల నగుమోమురర లక్ష్మణుఁడు నాకెదురు రాకున్నాఁడు? రథమిఁక నిలుపుము. వెనుకకుఁబోదము. క్షేమోదంతములన్నియుఁ దెలిసి మఱివత్తము.

శత్రు—ఇట్లధైర్యపడి ప్రయోజనమేమి? కైకేయి మాతయిల్లే సమీపముననున్నది. అయ్యెడకే పోవుదమా?

భర—ఎక్కడికైనను బోనిమ్ము. కన్నులు చెవులు మూసికొనియుండెద. "క్షేమ" మను వార్తనోట వచ్చువఱకు నిట్లెయుండెద. అయ్యో! నాపాడుచెవులీనాఁడెట్టి వార్త విననున్నవోకదా?

శత్రు—ఊఱడిల్లుము. కైకేయి మాతయింటికే రథమ పోవనిచ్చెదను.

(నిష్క్రమింతురు)

చతుర్థాఙ్కము-ద్వితీయరంగము.

కైకేయి యిల్లు.

[ప్ర: కైకేయి (దుఃఖమున)—మంథర.]

మంథర—కైకా! దుఃఖింపకుము ఏమిచేసినను దశరథునిఁ బడయఁగలవా? వయసు చెల్లినవారిఁ బెండ్లియాడిన కాంతఁ కంతయు రాఁదగిన గతియేనీకుఁగలిగెను. నీవేమి లోకమున కరుదా?

కైక—మంథరా! నీదుశ్చరితముగదా నన్నీగతికిఁదెచ్చెను. నేనందఱివలె సౌఖ్యముగ నే యుంటినే.

అనుబంధము 41

సీ॥ కలకాలమపకీర్తిఁ గలిగించు నత్యంత
కలుషకృత్యం బందుఁదలఁపనైతి
పోకార్వవిపినాళి లోకైకవీరుఁడౌ
సుకుమారుఁడే యంచుఁజూడనైతి
పాపంబుఁ దలపోయ కాపాదువరముల
కిదిఫలంబగునంచు నెన్ననైతి
నాథుండు సవతులు నాకాళ్లఁబడివేఁడ
నార్ద్రమానసమింత యరయనైతి
తే॥గీ॥ నవనియువతులలోన నత్యధమనైతి
ధవునిపాలిటికేఁ బగదాయనైతి
విపులసంకటములఁగుందు విధవనైతి
మంథరా లోకనింద్యవై మనఁగనైతి॥

మంథ—నీకు వ్యసనము వేళ గనుక నీవేరున్న నూరకుందును. ఔనమ్మా! నాదుశ్చరిత ముననే నీవు చక్రవర్తిమాతవైనది. నాదుశ్చరితమువలన నీకేమినొవ్వలైనదే? నీపతి యింకఁగొన్ని దినములకైనఁజచ్చియుండఁడో? రాముదాసుఁడైయుండఁదగిన నీపట్టి చక్రవర్తియవుటయుఁ, గొన్ని దినములకైనఁ జావనున్న నీపతి యిప్పుడేచచ్చుటయుసరిపోల్చి తులఁదూఁగఁజేయుము. ఏదియెక్కువగునో? ఆదియెట్టివతియో!

నీను మెచ్చి వరములిచ్చి నీకు స్వతంత్రముగల వరములడిగిన మాత్రముననే, తాఁజచ్చుట వఱకు నీముఖమయిననుఁ జూడరిపతి యేటిపతి యే కేశపతి? అతఁడుండి యేమిసుఖ మనుభవింపనుంటివి? నేను ఖండితవాదినిగానఁ గనలకుము. అతఁడు పోయినదే యుప్పుడు భరతునికి క్షేమము. తండ్రియుండిన భరతుఁడు రాజ్యమేల నొప్పుకొను చుండెనో లేదో? ఇప్పుడు నిరాటంకము. ఇప్పుడో యింకొక, క్షణముననో భరతుఁడు రానున్నాఁడు. వానియెదుట నీవిట్లు చింతతో నేడ్చుచుండిన నేమనుకొనును? ఇది యెవ్వరిబోధనయోయని యిట్లుచేసి యుండునని యనుకొనఁడా? నీవింతచేసి సవతులవలనఁ దిట్లుపడి కన్నముండలతో ననుఁదిట్టించి పతినిఁ బోవఁగొట్టుకొని యందఱివలనఁ దిట్టువడుటకా నీవిట్లొనర్చుట? వండి తపిలదించి యాకున నుంచుకొని యనుపానము గలిపి కబళముఁజేతఁబట్టుకొని నోటికిఁగొనిపోవునప్పుడు వేలఁబాఱ వేయఁజూచెదవే. అదిగో! రథధ్వానము. భరతుఁడే వచ్చెఁగాఁబోలు. దుఃఖము మానుము. మందహాసముఁ దెచ్చికొనుము. కార్యము సాధింపుము.

[ప్రవేశము: భరతుఁడు శత్రుఘ్నుఁడు.]

భర— }
శత్రు }   (కైకకు నమస్కరించెదరు)

కైక—(మందహాసమున) అన్నా! భరతా! లెమ్ము.

భర—మాతా! ఊరంతయుఁ జాలఁబడియున్నది. ఎట్టివిశేషములుగలిగె? జనకునకు క్షేమమా? తల్లులకందఱికి సౌఖ్యమా? సీతారాములకుఁ బ్రమోదమా? లక్ష్మణునకుఁ గుశలమా? ప్రజలకంతయు నానందమా? రామపట్టాభిషేకమేలనిల్చెను? నీముఖమేటికి స్మితసహితమయ్యె వంతమానదు?

భుజంగ ప్రయాతము.

క్షమాధీశుఁడమ్మా సుఖంబున్నవాఁడే
సుమిత్రాదిమాతల్ విశుద్ధల్సుఖంబే
ప్రమోదంబె రాముంకు రామానుజుండున్
సమాఖ్యాతయాసీత సౌఖ్యంబెమాతా ॥

కైక—కుమారా! ఈదశరథుఁడు నను మోసముచేసి నిన్నువంచించి నిన్ను గిరివ్రజపురమునకుఁబంపి రాముని పట్టాభిషిక్తుఁజేయనెంచెను. అల దేవాసురుల యుద్ధమునాఁ డతఁడు నాకు రెండువరముల నిచ్చియుండె. ఇప్పుడు వానినడిగితి. ఒకటికి నీకుఁ

బట్టము గోరితి. మఱియొకటికి రాముఁ దాపసవృత్తిఁ బదునాలుగేండ్లరణ్యమున నుండ వేఁడితి. సీతాలక్ష్మణులతో రాముఁ డరణ్యమునకుఁ బోయె. ఇప్పటి కేడు దినముల క్రిందట దశరథుఁడు మాత్రము కాలధర్మము నొందెను.

భర—
శత్రు— } హా! పతిఘాతుకీ! పుత్రఘాతుకీ! (మూర్ఛిల్లుదురు)

మంథ—(తొంగి చూచుచుండును).

భర—(లేచి) హా! పుత్రఘాతుకీ! నీ వేల పుట్టితివి? నా కేల తల్లి వైతివి? సుకుమారుఁడైన రాముని వనవాసుల యందుఁ గోర నీ కోరె ట్లాడెను? అక్కటా! నీవు కేకయరాజునకు జనించిన దానవా, కటిక రాక్షసునకు నీతల్లి నినుఁ గనియుండవలెఁ గాక? ఇట్టి ద్రోహబుద్ధి నీకుండునా? ఏమి నరకము లేవి? ముద్దుకుమారుని, నా కులస్వామిని, నా దేవదేవుని, వనవాసముఁ బంపి పతిని జంపికొంటివే? దశరథునిపాలి మృత్యుదేవతవైతివి. ఇట్టి క్రూరకృత్యము గావించి యొక నవ్వుదెప్పుకొని నాతో మాటలాడనోపితివా? నీకుఁ గొడుక నవుటచే దుర్భాగ్యుఁడనైతి. అపకీర్తిపాలైతిని. కైకా! ఆ రామునిఁ బాసి నేను రాజ్యమునకు సమ్మతింతునని నమ్మితివా? నీకు జనించినమాత్రనే నీయట్టి క్రూరమానసము నాకుండవలె నెంచితివా? రామపాదసేవ లేని సురరాజ్యమైన నే నాసింతునా? నా జనకునిఁ జంపఁగల దానవని యొక్కనాఁడు నిన్నెఱుఁగఁగదా? అయ్యయ్యో! తల్లిబిడ్డలకుఁ, దండ్రికొడుకులకు, నన్నదమ్ముల కెడవు చేసితివిగదే? అక్కటా! ఆ జనకుఁడు నన్నెంత తిట్టుకొనుచుఁ బ్రాణములఁ బాసెనో! ఆ రామునికి నాపై నెంత విసుగు కలిగెనో? అయ్యో! ఈ జన్మమేటికి? శ్రీహరీ!

శత్రు—భరతా! ఇదిగదా యింతకుఁ గారణము? ఇప్పుడు తెలిసెనా? ఇది నీకుదాను వ్రాసిన లక్షణ మిప్పుడైన తెలియఁగనయ్యెనా? ఆ సంతోషమఁట! ఇది స్వల్పదుఃఖమఁట! స్వల్పదుఃఖము వృత్తాంతము వినతమాయెఁగదా. ఈ పలుగాకి, యీ బాలఘాతుకి యీ జగజంత, దుర్జాతీ! చావుము, (మంథరను బడవేసి కుత్తుక ద్రొక్కును).

మంథ—అయ్యో! అయ్యో! చచ్చితి. చచ్చితి!

శత్రు—(కత్తిపట్టి) ఈ దురాత్మురాలి నిప్పుడ—(కైకపైఁబోవును).

భర—(నిలిపి) శత్రుఘ్నా! ఈ కులద్వేషిణిఁ జంపిన పాపము మనకేల? ఎట్టి ద్రోహమానసయైనను మనతల్లియింతియను మహాపయశము మనకుఁ గలదుగా? ఇది పతిపుత్రఘాతుకియైనను మనము మాతృఘాతుకులేల కావలయు? మనమిట్లు చేసిన

మమ్ము రాముఁడు ద్రోహులనఁడా? ఆదరించునా? దీవించుపుట రామునికి హితమైన లక్ష్మణుఁడు చంపకుండునని యెంచితివా? ఈకుద్యాతి మంథర చావనైయున్నది. ఇట్లొర్చినందులకే రాముఁడు మమ్ము నేమనునో?

కైక—హా! దైవమా! (నిష్క్రాన్తి)

అనుబంధము 42

భర—శత్రుఘ్నా! తరంగతరంగములుగా దుఃఖము గలుగుచున్నదే. హా! జనకా!

(మూర్ఛిల్లును) (యవనిక పడును)

చతుర్థాఙ్కము-తృతీయరంగము.

భ ర తు ని ల్లు.

[ప్ర: భరతుఁడు బాబు చేఁబట్టి]

అనుబంధము 43

సీ॥ మా రాఘవుఁడు లేమి మసనమైతోఁచు నీ
పాడూరుగన్నెత్తి చూడఁగలనె
తలయెత్తరాని నిందలమోచిదుష్కీర్తి
నవనిపైనికఁ దిరుగాడఁగలనె
కనినయంత నెలోనఁ గటికిశోకమునించు
కైకేయివదనంబుఁ గాంచఁగలనె
పడరానిబన్నముల్ పడినకౌసల్యకీ
పాపపుమోమింకఁజూపఁగలనె
తే॥ గీ॥ రాముపదసేవమాని నేఁబ్రదుకఁగలనె
వెలయభూజాతఁగనక జీవింపఁగలనె
యనుజులక్ష్మణు నెడఁబాసిమనఁగఁగలనె
కటకటా శోకజలరాశిఁ గడవఁగలనె॥

హా! దుఃఖము! శ్రీరామునింకెన్నఁడు చూతును? అతఁడు నన్నెట్లు కరుణించును? కరుణింపకున్న నసువులధరింపఁగలనా? అయ్యో? నేనెంత ప్రార్థించినను, జనకాజ్ఞ పాలింప కతఁడు ఇంటికివచ్చునా? అతఁడురాకున్న నేనిందుండఁగలవా? ఆరాముఁడు

అర్థిజనసురారాముఁడు, పాదచారియై యరణ్యములనుండ నేఁజతురంతయానములఁ బురమునఁ దిరుగాడుదునా? అతఁడు కందమూలఫలాహారుఁడై యుండ నే భక్ష్యభోజ్యముల స్వీకరింతునా? అతఁడు ధరాతలశయానుఁడై యుండ నేఁబాన్పులపై శయనింతునా? అతఁడు పర్ణశాలావాసుఁడై యుండ నే సౌధాంతరములనుందునా? అయ్యో! ఎట్టికఠిన మానసకే జనించితి? కటాక్షమాత్రమున ముల్లోకములఁ గలంపఁజాలు తమ్మునితోఁ జంద్రికాయుతసుందర మందస్మిత మాత్రమున నిట్టికైకఁబోలు వారిఁ బదివేవుర దాసీజనములుగా నొనర్చి యేలఁజాలు ప్రియకాంతతోఁ గట్టెదుట నిల్చి వనమున కనుజ్ఞయడుగ నీదృషత్కఠినమానసము మెత్తపడదయ్యెఁగా! నేనికైక కేలజనించితి? కౌసల్యకైనను బుట్టనైతి నే. ఘోర కరణ్యములకుఁ బోవుమంటి నే. అయ్యో! ఇట్టినిర్భాగ్యునకేలయగు? జగదేకమాన్య సుగుణసాకల్యయగు కౌసల్యకు నాయట్టి కలుషాత్ముఁడు జనించునా? జనలోకపావనుఁడై, పూతచరిత్రుఁడైన రాముఁడీ కులతనులవిత్రకు నపయశఃపాత్రకు, నీజీవితనాశకు కైకకు జనించునా? అయ్యో! ఈకైక యొనర్చిన దీనిఁ గెంచి నాయొక్కని మేలుకోరకనికదా యిట్టిదుష్కృత్యమొనర్చె? ఇదెట్టి విపరీతఫలముగలిగించె! దశరథుఁడన్న నెంతసుఖమైనను నాల్గుదినములనుభవించి కన్నులుమూసె. కౌసల్యయో పతివియోగమునకును బుత్రవియోగమునకు. నిప్పుడు దుఃఖించినను బదునాల్గేండ్ల పిదపనైన సుఖములనుభవింపఁగలదు. సుమిత్రయునట్టిదే యగు. రాముఁడన్న సరితోఁ దమ్మునితోఁ బదునాల్గేండ్లు సౌఖ్యమునఁ గడపి రాఁగలఁడు. [illegible] లొక్కటియు నెఱుఁగక సౌఖ్యముగ నున్నాఁడు. లక్ష్మణునకన్న, ఆ యన్నపాదపద్మములు గొలిచియుండుటకంటె సౌఖ్యమేమున్నది? సీతాదేవియో, పతియందు బద్ధానురాగయై తదేక శేషిత్వ భావమునఁ గలిసియుండుటఁ జింతయేమి? నాసంగతిగదా పరమసంతాపకరము. కన్నతల్లిశత్రువాయెను. పెద్దతల్లులకును, సీతారామలక్ష్మణులకును నేఁ బగవాడనైతిని. అయ్యో! ఎక్కడిపగవాఁడ. పగతుఁడనైనను దనశత్రువు తపసి వేషమున నరణ్యములనుండుమని కోరునే! కటికచండాలుఁడఁగదా? తండ్రియో నన్నుఁ గలుషాత్ముఁడని యెంచి యట్టిమానసము నే ననుఁజూడకఁ మాటాడక మనవి వినక మృతిఁబొందె. అతనిఁ బోవఁగొట్టికొంటి. చచ్చునపుడును దండనుండనైతి. అతని చావుచూచినవి చాలక, హృదయము తమిలించు నతని యంత్యక్రియలు నేనచేయఁబాప్పడితి. కటకటా! జనకా! నిను నాకెవ్వరిచ్చువారు? ఈదుఃఖాంబుధి నేగతిఁదరియింతు. తలయెత్తుకొని యింకే భంగిఁజరియింతు? సంతాపము నెక్కడ భరియింతు? నాప్రాణానిలముల నేమాడ్కి హరియింతు? కౌసల్యకు మోమెట్లుచూపుదు. నాప్రాణనిలముల నిప్పుడే పోకార్చువారుగలుగరా సంహననౌషధము లేభిషగ్వరులైన నాకీరా? మారణమంత్రముల నేమంత్రవాదులైన నాపైఁబ్రయోగింపరా? హా! నిర్భరము. రామా! రామా! కైకా! కౌసల్యా! జనకా! (మూర్ఛిల్లును).

తురీయరంగము-కౌసల్యానగరు.

[ప్ర: కౌసల్య (దుఃఖించుచుమూర్ఛిల్లి),]

భరత-శత్రుఘ్న-వసిష్ఠులు (ప్రక్కన)

భరత—సంయమీంద్రా! నాచేతఁగాదు. ఇన్ని సంకటములకోర్చితిని. ఇదిశక్తికి మీఱి యున్నది. నేనామెకు ముఖముజూపఁజాల.

వసి—భరతా! ఇట్లయిన నెక్కడికిఁబోరము. ఊరకరమ్ము. శత్రుఘ్ననకుఁ దెలిసినంత నీకుఁదెలియదా?

భర—ఋషితిలకా! శత్రుఘ్ను నివలె నేఁగానైతినే. క్రూరాత్మకయగు కైకగర్భము నుండి వెల్వడిన కాలసర్పమనైతినే.

అనుబంధము 44

కౌస—నాథా రాముపట్టాభిషేకము నీవు చూడనోపకున్నను, కైకకిచ్చిన వరమునకై భరతు పట్టాభిషేకమైన నీవు చూడనైతివే.

వసి—రమ్ము. రాకున్న నెట్లుతప్పును? (ఈడ్చును)

భర—(ముందఱికివచ్చి) తల్లి! ఏమూఁడక్షరములు లోకకంటకములై యాచంద్రార్కమపకీర్తిఁగనెనో, ఏమూఁడుకలుషాక్షరముల భరించిన నిర్భాగ్యుని సంతాపైక భోగుని గనుటచేఁ గైకగర్భము ఘోరవ్యాళమునకు మనికిపట్టగు గుహాకుహరమును, గాల భుజంగ సమాశ్రయమగు ఘోరవల్మీకమును బొందెనో, ఏమూఁడుపాపాక్షరముల వానివలన నీకును, సుమిత్రకును రామాదులకును బడరాని పాట్లుగలిగెనో, ఏమూఁడక్షరముల యర్థము పితృభ్రాతృఘాతుకమని జగముల నెగడెనో, ఆదుష్టాక్షరముల భ-ర-త నామము వహించిన క్రూరకర్ముఁడు వీఁడే. అమ్మా! వలసిన శాప మొసంగుము తెగడీయము. దయచూడకుము.

అనుబంధము 45

కౌస—అయ్యా! భరతచక్రవర్తీ! కొడుకును గోడలిని భీకరారణ్యములకుబంపి మగనిఁ బోఁగొట్టుకొని గత్యంతరముఁ గానకున్న మేమేడ్వవలయుఁగాక, నీయిష్టానువర్తనమున గావలసిన వరములడుగఁ గైకయుండ, నీకోరిన సార్వభౌమపద మబ్బియుండ నీకేల శోకము?

భర—అమ్మా! కౌసల్యాదేవీ! రామలక్ష్మణులఁ బాసి దశరథులేకుండఁ జేసికొని యప
కీర్తిపాలై తలయెత్తఁబోవకుండుటం బడిపోవ నసియాడుచున్న నాప్రాణముల నిప్పుడే
తీసితివి. అయినను నిని యెంతతీఁపులో పాయ నేరకున్నాను. అమ్మరో!
రాముఁడు కరుణింపకున్నను, లక్ష్మణుఁడు కనలినను, దశరథుఁడు నను దప్పఁదలఁ
చినను, నాగుణము నీవు గుర్తెఱుఁగుదువుగదా యని నమ్మితి. దైవమున కింతకరుణ
యైనను రాదాయెఁగా? అమ్మా! నిక్కము డెదను. నీచరణములాన వచించెదను.
ఈసూర్యాకాశములు, దిక్పాలకులు, పంచభూతములు, సూర్యచంద్రులిందులకు
సాక్షులౌదురుగాక! తల్లిరో! ఈకైక మానసఘూక వ్యాళపాకయై నర్చిన పాపము
వేగిరివ్రజపురమున నుండినప్పుడైన. అందుండ నిపుడుపైనున్న మాజనకుఁడీ జాబు
వ్రాసినప్పుడైన, నిపుడువచ్చుపోవు ప్రాణములతోఁ దనకులాడుచుఁ జచ్చియుఁ జావక
యున్న యీకలుషములకు మూలకందమగు దుర్జాతిమంథర యీజాబు నాకువ్రాసి
నప్పుడైన, నాలుగుదినములక్రిందట మాతండ్రి పరలోకము చేరిన వృత్తాంతము నయి
తము నాకుఁదెలుపక యీవసిష్ఠమునీంద్రుఁడీక మ్మనుపించినప్పుడైనఁ, బురమంతయుం వెల
వెలఁబోయి మననము కరణిధూమధామమైయుండిన చందము నేఁజూచినప్పుడైన,
నీపౌరులొక్కరొక్కరు నామోముఁ జూచి చూచి కన్నీరునించి నించి విసికి విసికి
పెడమోముల నావలఁబోయినప్పుడైన, శత్రుఘ్నుఁడు రథమునోల నే నే తెంచిదశరథ
రాజన్యుని రామునికడమాట వినఁజేసిన పాపపునెలవగు కైకయిలు సొచ్చినప్పుడైన,
నిన్ను యిడుములఁ గలిగించి పతిని జంపియుం భయంకర స్మేరముపహించిన యాపాపిని
పాదములకునే నమస్కరించినప్పుడైన, నాకుఁ దెలిసియుండెనా, పంచమహా పాపు
లును, బరహింసకులు, మాతృహింసకులు, గన్యావిక్రయకులు పోవుపాపములకుఁ
బోవువాఁడ. ఇదికల్లయైన, నాకు నరకప్రాప్తి గలుగుఁగాక! నాకుఁగూడు పుట్ట
కుండుఁగాక! నానోటఁబురుగులుపడి పుచ్చిపోవుఁగాక! అంధత్వమును, చాదిర్యమును
నాసంధిబంధము లన్నియు ప్రీలఁబడిపోవుఁగాక! అంధత్వమును, బాధిర్యమును
నాకొక్కసారియే కలిగి విచారించువారులేక, యదవుల మన్నుదిని దిక్కులేక
మృతిఁబొంది నాశవమునదహించువారైనలేక గ్రద్దలపాలగుఁగాక! జననీ! ఆమేయ
మహిమోపేతుఁడై మాకులమున వెనుకటివారికి, నున్నవారికిఁ బుట్టుచున్న వారికి
శిఖరోపముఁడై నిజయశస్సుధాధవళితదిగంతుఁడై, పరసతీసోదరుఁడై, సుగుణ
ఖనియై, తమ్ములనన్నఁ బుత్రులకంటె నెక్కువగా నెవఁడు చూచునో, యెవఁడు
గలుగుటఁజేసి కౌసల్యయనుపేరు సకలవీరసూసందోహములకు మాతృకయగునో,
యెవని యుద్భవము సజ్జనహింసకులును, యజ్ఞయాగధ్వంసకులును నగురాక్షసది
వాంధ సందోహమునకు సూర్యోదయమో, యెవ్వనియపాంగము సజ్జనమానస

చకోరములకుఁ జంద్రికయో, యెవ్వాని బూని పురందరనందనముందారసందోహములఁ దలలు వంచెడినో, యెవ్వని ప్రతాపము ప్రభాకరానల పద్మరాగ ప్రభలఁ బరిహసించెడినో, యెవ్వని భ్రుకుటి ధారుణీవరవిదారిభూరికుఠారధారి నైన, ముకుళితహస్తుఁ జేసెనో, యట్టి యాచక కల్పకధామునకా, సుందరతను ప్రభాకామునకా, దుర్గ్రహప్రఘనభీమునకా, తరణికులాపాంనిధిసోమునకా, ఘనాయంతకుంజరస్థేమునకా, విచారితసర్వప్రకృతిజనక్షేమునకా, భ్రుకుటిమాత్రవినిర్జితపరశ్వధరామునకా, భూసురదత్తగోమణీధరాగ్రామునకా, మహాసుర నికారణభూరి సంగ్రామునకా, నీలమేఘశ్యామునకా, జానకీకామునకా, రామునకా, నేనెగ్గు తెంచుటా? అమ్మరో! నీవు శపుంతువని భయమొందను. ఈప్రాణములఁ దృణప్రాయముగ నెంచెద. ఆపురందరపదవియైన నణుమాత్రముగ నుపేక్షించెద. నేనిటు చెప్పికొనుట భయమువలనఁ గాదు. నీకుఁ బ్రియమనికాదు. మోస మొనర్చుటకుఁ గాదు. ఇచ్చకమునకుఁ గాదు. నీయట్టిసాధ్వీమతల్లి నిరపరాధి నైన నన్ను సంశయించె నేయని పాపమున కోర్వలేమి వచించితి. ఇంక వలసిన శాపము సంగుము. భరించెద.

[ప్రవేశము: కైక (యొక ప్రక్కన)].

శత్రు—మాతా! నేను దశరథుఁడు పట్టాభిషేకము చేయ నెంచినవాఁడను గాను. మా తల్లి వరముల నడిగి నన్నభిషిక్తుఁ జేయఁ గోరదయ్యెఁగదా? నామాట నమ్మవచ్చును. ఈ భరతుఁ డయోధ్యవిచినది మొదలు నేఁటివఱకు వీనితోడ నేయున్నాను. ఈతఁడు నిరపరాధిసుమా!

వసి—. కౌసల్యాదేవీ! ఈభరతుఁడు నిష్కలుషుఁడు. వానిమన్నింపుము.

భర—మాతా! నేనిష్కలుషుఁడ గాను. ఏపాపమొనరింపకున్నను, గులవిధ్వంసనముగావించిన యాగోముఖవ్యాఘ్రముకు, నావబ్రహ్మనయకు, నాకైకకు జనించినపాపమే—.

కౌస—(భరతుని నాలింగనము చేసి) కుమారా! భరతా! నీశుద్ధమానసము నెఱుఁగనా? కళవళముఁగన్న సముద్రములోని యలలమాడ్కిఁ బైపైవచ్చు దుఃఖపరంపరల కోర్వకిట్లాడితి. క్షమింపుము.

అనుబంధము 46

ఆరాము వేఱె నిను వేఱుగాఁ జూతునా? నీవే మారాముఁడవింక. అయ్యో! ఆకైక నేల యిట్లాడెదవు? నాకు సంతాపము కలుగదా? చిన్ననాఁటనుండి దాని నెఱుఁగనా? దశరథుని శాపము ఫలింప దానికి నేఁడిట్టిబుద్ధిపుట్టెఁగాక. అదియును స్వబుద్ధిగాదు. మంథర బోధనమేయని తెలియదా?

కైక—(ముందఱికివచ్చి కౌసల్యపాదములపైఁబడి) జననీ! స్వబుద్ధికాదని యేలందువు? మంధరచెప్పినమాత్రముననే, నాబుద్ధిపురువు మేసెనా? అమ్మా! మాజననికిమాఱుగా నీవున్నదానవు. తల్లియెదుటఁబోలె వచించెదను. ఆమంధర నాపాలివిధివోలెఁ బీడించెను. ఎంతబుద్ధితిరిగినను మానకయుపదేశించెను. అప్పటికది యేప్రియమయ్యె. శివమెత్తినచందమునశరీరముపైఁబ్రజ్ఞలేక యెట్టివరములడిగితినో, యేమొనర్చితినో. యెఱుఁగను. ఒక్కపాపము వేఱొక్కపాపమునకుఁ దెరువుఁజూపెను. ఒక్కసారి పాపమొనర్చిన కఠినహృదయము దానిమెత్తపఱచు సందర్భములు గలిగినట్లంతయు మఱింత కఠినముగుచువచ్చె. ఇట్లయి యీగతికివచ్చితి నీశాపోపహతిఁ గ్రుంగుచున్న నాకుఁ బ్రాయశ్చిత్తములేదు. బిడ్డయేయని కరుణించితివా, నాక్రూరకృత్యమున నరణ్యముఁబాలైయున్న రాముశరణము వేఁడెఁబోయెదను. అతఁడెట్లొనర్చినను హితమే.

అనుబంధము 47

కౌస—(కైకనుగౌఁగిలించి యేడ్చును).

అందఱు—(ఏడ్చెదరు).

వసి—ఇట్లూరక దుఃఖించిన నేమిప్రయోజనము? ఈకైకయే మనకిప్పుడుపదేశకర్త్రి యాయె. ఇక్కడికార్యములఁదీర్చి యరణ్యములకు మనముందఱముపోయి రాము నుపాసింతము.

శత్రు—ఇక్కడి కార్యములేమున్నవి? ఇప్పుడె వెడలుదము.

వసి—దశరథుని పారలౌకికక్రియలు—

అందఱు—హా! దుఃఖము.

భర—సంయమీంద్రా! మాతండ్రిని సుగంధతైలకటాహమున నుంచితిమంటిరే? చూడ వైనఁ జూచెదను. కొనిపొమ్మా!

అందఱు—హా! హా! (నిష్క్ర).

—(చతుర్థాంకము సమాప్తము)—

శ్రీ

పాదుకాపట్టాభిషేకము.

పఞ్చమాఙ్కము-ప్రథమరంగము.

అడవిలోఁబర్ణశాల.

[ప్ర: రాముఁడు-సీత- (రాముఁడు జడలతో)].

రామ—సీతా! చూచితివా యీచిత్రకూటాద్రి యెంతరమణీయముగానున్నది! ఇట్టి నిదాఘోష్మఖదినములను మధ్యాహ్నమున నెంతచల్లఁగానున్నది.

సీత—అవును. కడురమణీయముగానున్నది. ఇందెన్ని దినములుండినను దృప్తికలుగదు ఈఘనాటవుల నీనగాగ్రములఁ జెట్లెంతగొప్పవి. చూడుమా యీయశ్వత్థవృక్ష మెంత పెద్దదియో.

రామ—ఇది యేటికి మన మయోధ్యవిడిచిననాఁడు తమసాతీరమున నొక్కయశ్వత్థ వృక్షాంతికముననే విశ్రమించియుండిలేదా? అది యేమి తక్కువగానుండెను?

సీత—అయోధ్యాపురి పౌరులందఱును మనమును విశ్రమించియుండినదిగదా? అదియుఁ బెద్దదియే. అయ్యో! ఆరాత్రి యర్ధరాత్రమున మనము పౌరుల కన్నుమఱఁగించి యేతెంచితిమే. వారెంత దుఃఖించిరో!

రాము—అట్లుచేయకున్న వారు మమ్మువిడుచుచుండిరా? ఇప్పుడు మాటలాడినదేమి? వృక్షములవిషయముగదా? గంగాతీరమున నొకరాత్రి గారచెట్టు నీడనుంటిమే. ఆవృక్షమెట్లుండెను?

సీత—అదియును బెద్దదియే. మఱియెక్కడనో యింకను గొప్పవృక్షమును జూచితిమి?

రామ—శృంగిబేరపురమున గుహునితో నున్నప్పుడు చూచినదియేకదా వటవృక్షము.

సీత—అవునవును. ఆవటవృక్షము పాలేకాదా—

రామ—నేనును లక్ష్మణుఁడు నుపయోగించి జడలుదాల్చినది. సీతా! ఆనాఁడు నీవెంత యేడ్చితివి? ఇప్పుడీజడలతో నేనెట్లున్నాఁడను?

రామ—ఆయనంగుని సంహరించిన పురవైరివలె నున్నాఁడవుగదా?

రామ—అయిన నాకు ఫాలలోచనమేదీ?

సీత—మొన్నఁజూచితి నా ఫాలలోచనమును.

కం॥ మంటలఁ గ్రమ్మెడు కన్నులఁ

గంటక మొనరించునట్టి కాకాసురునిన్

గెంటింపఁ గనినవేళన్

గంటిన్ నీఫాలలోచనము ప్రాణేశా॥

నీవు పర్ణశాలవాతొడపై నిద్రింప నన్నుఁ జెనకిన కాకాసురుపై నీవిషీకము విడిచినపుడు నిక్కువముగా నీకు ఫాలలోచనత్వమలవడియుండె.

రామ—నాకుఁ గల్గినకోపమును బల్కెదవా?

సీత—కోపము నేకాదు. ఆకాకము తనకన్ను నీయస్త్రమునకివ్వదో. అదియే నీఫాలలోచనము. అప్పుడే నీవుమూసినది.

రామ—అయిన నీవాపురవైరి కనఁగొని సాహసించిన పిదపఁ జేకూరిన గిరిరాజసుతవే.

సీత—ఆమె నేనెట్లగుదు? ఆమె శంకరులో నర్ధాంగిని కాదా?

రామ—నీకర్ధాంగమేటికి పూర్ణాంగముగావింతు (కౌఁగిలించును).

[ప్ర: (శీఘ్రగమనమున విల్లెత్తుకొని)-లక్ష్మణుఁడు].

అనుబంధము 48

లక్ష్మ—నీశాంతగుణమే నిన్నింతకుఁ దెచ్చె. లెమ్ము. పైఁబడియేతెంచు శత్రుస్తోమముం జించి చెండాడుదము. నీవురాకున్న నాకైన నాజ్ఞయిమ్ము.

రామ—నీమాట లేమియుఁ దెలియవు-శత్రుస్తోమమేది?

లక్ష్మ—అందుఁ జూడుము ధూళియెగయుచున్నదో?

రామ—అవును. దేనిధూళియది?

లక్ష్మ—భరతాది శత్రువర్గము వచ్చుచున్నది.

రామ—నీకెట్లు తెలిసెను?

లక్ష్మ—ఆచెట్టెక్కి చూచితిని. కోవిదారాంకితధ్వజము లగపడెను.

రామ—అయిన భరతు నేమిచేయఁదలంచితివి?

లక్ష్మ—ఇదె నా బాణము. అదె వాని వక్షఃపీఠి. ఏది కఠినమో చూచెద.

రామ—అట్లేటికి?

లక్ష్మ—నిన్నుఁ గాదని తాఁబట్టముగట్టికొన్నది చాలక, మహాగర్వసంరంభమున మనపై వచ్చుచున్నాఁడుగదా?

రామ—

అనుబంధము 49

లక్ష్మణా! దశరథుని కొడుకవై, నాకుఁదమ్ముఁడవై, సుమిత్రకన్నవాఁడవై, నీవిట్లాడుట చెల్లునా? భరతుఁడెవ్వఁడని యెంచితివి? నీకంటె నాకుఁగూర్చువాఁడుం నీకంటె వాఁడేమిటఁదక్కువ? నీయట్టి తామసగుణమొక్కటి వానికిఁ గలుగదు గాక. భరము చేరి పట్టమొల్లక దశరథుపంపున మమ్ముఁబ్రార్థింపఁగదా వాఁడిందు వచ్చియుండవలయు?

[ప్ర: భరతుఁడు-శత్రుఘ్నుఁడు-(దూరమున)]

భర—శత్రుఘ్నా! చూచితివే లోకములన్నియుఁ గటాక్షమాత్రమున నేలఁజాలిన భోగి యెట్లున్నాఁడు! సార్వభౌమ సింహాసన పీఠిపై సేవాసమవేష్టిత రాజరాజన్యుల మోములకుఁ గళలు దెచ్చు విరాజన్మణీవితాన ప్రభామహితంబగు కిరీటము ధరింపఁగల పూజ్యశిరంబెట్లు భూషణవిహీనమైయున్నది. చూచిన నెట్టిమానసమును నీఱుగాకపోవునే!

శా॥ గాత్రంబల్లనఁ జిక్కె దైన్యము సమగ్రంబయ్యె నెమ్మోమునన్
నేత్రంబుల్ముకుళాబ్జసన్నిభములై నిస్సారతం జూపె నో
శత్రుఘ్నా! కనుఁగొన్న మానసము చంచత్కీలలన్ గ్రాఁగదే
శత్రుల్గోరరు గాదె వైరులకు నీచందంబు వాటిల్లఁగన్॥

(శత్రుఘ్నునితో నమస్కరించును).

రామ—(భరతు నాలింగనము చేసి) భరతా! కుశలమా? రాజ్యమంతయు సురక్షితమా? ప్రకృతిజనుల బిడ్డలఁబోలెఁ బ్రోచెదవా? రాజాంగములఁ జక్కఁగా నరయుదువా? సేవకులఁ గరుణఁ బాలింతువా? గోదేవ భూదేవులఁ బూజింతువా? వర్ణాశ్రమ ధర్మములఁ బాలింతువా? జారచోరులు లేరుగదా? ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులసామ దానభేదదండములఁ జక్కఁగా నెఱిఁగితివా? షడ్గుణంబులఁగ్రహించి సప్తవ్యసనముల మాని చతుర్దశపాపంబుల వర్జించి హాళికులకు దుఃఖము లేకుండఁ గోరికఁగొంచు సత్యైకవ్రతుఁడవై ధర్మైకనిష్ఠుఁడవై సర్వసముఁడవై యున్నాఁడవెకదా? తమ్ముఁడా! నీవేల యిందు రావలయు? ఎవ్వరితోడనైన నీక్షేమోదంతము మాకుఁజెప్పిపంపి యుండినఁజాలదా? అదియేమిట్లు కన్నీరు నించెదవు? నాకొఱకు వగచెదవా? లేక నీకొఱకా?

భర—అన్నా! ఎవరికొఱకేల నాకొఱకే వగచెదను.

రామ—తమ్ముఁడా! మనవారందఱికిని సౌఖ్యమేకదా?

మత్త॥ రాజపూజితుఁడల్ల తండ్రి ధరావిభుండు సుఖుండెయా
రాజదేవులుతల్లులందఱు రాణనుండెడువారలే
భూజనంబులునిన్ను భక్తినిఁ బూజచేసెడువారెయీ
యోజఁగన్నులనీరుగారె నయోయిదేటికిసోదరా॥

భర—హా! నిర్భరము.

రామ—భరతా! ఏమినిర్భరము? నాపాదుచెవులకు నీనాఁడెట్టివార్తఁజెప్పనున్నావు?

భర—అన్నా! ఇంతకువచ్చి సంకోచమేల?

గీ। మనకులాధ్యుండు మనరాజు మనగురుండు
మనసుదైవము మననిధిమనధనంబు
మనదు భాగ్యంబు మనవాసి మనబలంబు
మనసుకృతరాశి మనతండ్రి మనకు లేఁడు॥

[ప్రవేశము: వసిష్ఠుఁడు (దూరమున)].

రామ
లక్ష్మ } హా! జనకా! జనకా! (మూర్ఛిల్లిలేచి).

అనుబంధము 50

రామ—మాతండ్రి మము ముద్దుచేసి పెంచి కాపాడినతండ్రి సత్యప్రతిజ్ఞుఁడై, కరుణాగుణభూషణుఁడై, చిరరాజ్యమేలినతండ్రి మాకు లేఁడయ్యెఁగా. కటకటా! ఎట్టి పాపపువార్త—

వసి—రామచంద్రా! సకలతత్త్వవేదియైన నీకిట్టి ప్రాకృతభంగియేలకలిగె? సహింపుము. నీముగ్గురుతల్లులు నినుఁజూచుటకై వచ్చియున్నారు. నీపాటునకు శోకఘూర్ణమానమానసులై యున్నారు. వారినూఱడింపుము. సోదముర మ్ము.

(నిష్క్రాన్తి)

పంచమాఙ్కము-ద్వితీయరంగము.

అదియే పర్ణశాల.

[ప్ర: రామ, లక్ష్మణ, భరత, శత్రుఘ్నులు, వసిష్ఠుఁడు, సీత, కైకేయి కౌసల్య, సుమిత్ర, కూర్చుండి భరతుఁడు (జడలతో)].

భర—అగ్రజా! నమస్కరించి విన్నవింతును. నీవులేని వైకుంఠపదవియైన నొల్లనునుఁ నీవెఱుఁగవా? నీవభిషేకమున కియ్యకొన్నను విహితమే. ఈరూపముననే నను నీదండనుండ సమ్మతించినను విహితమే.

రామ—భరతా! ఈజడలు నారచీరలు నీకేల? మనజనకుఁడు నినుబట్టమునకు నియమించియుండ నీకు జరుపకున్న నెట్లు?

భర—జనకుని యాజ్ఞతెఱంగున రాజ్యమే నాయదిగదా? నిశ్చలమానసమున నేనీకిచ్చుచున్నాఁడనే. ఏల యనుగ్రహింపరాదు?

రామ—పదునాల్గేండ్లరణ్యముల నుండెదనని నేవచించితినే. అదితప్పుదునా?

కైక—రామా! నాకొఱకైకదా నిన్నాజనకుఁడరణ్యములకనుపుట? వరములడుగుట కెట్లో వానివదలుటకును నాకు స్వాతంత్ర్యముగలుగదా? నేనే యిప్పుడువలదనుచున్నానే. నీకేటికీ ప్రతిజ్ఞ?

అనుబంధము 51

రామ—జననీ! ఎఱిఁగి యెఱిఁగి యిట్లేలాడెదవు? నాకాజ్ఞయొసఁగినవాఁడుజనకుఁడు గదా? అతఁడు లేఁడే అతఁడుండి యామాటచెప్పియుండిన నెట్లగుచుండెనో కాని యిప్పుడు తిరిగిన నధర్మము.

కైక—మృతిబొందువఱకు నన్ను నానాథుఁడు కన్నెత్తిచూడఁడాయెనే.

భర—అన్నా! మావిధియిట్లున్నది. దశరథునడుగక వ్రాయరాదని యా సంయమీంద్రుఁడు జనకుఁడు చచ్చువఱకు జాబే నాకువ్రాయఁడాయె. నేనేమిచేయుదును? పోనీ, దశరథుఁడు పిలిపించియుండిన వచ్చుచుంటి నంటివికదా? ఆ దశరథుఁడేల నిన్నరణ్యముల నుండుమనియె? ఈ కైకకై గదా? ఆయమయే యిప్పుడు తనకు వరములు వలదనుచున్నది. ఇప్పుడు దశరథుఁడున్న నిన్ను రావలదనుచుండెనా? ఉద్దేశమింత విచారింపవలదా? నీవెట్లయిన రక్షింపకున్న నేనన్యథాగతియెఱుఁగను. నీవు రాజ్యభారము వహించియున్న నీభృత్యుఁడనై యెట్టికార్యములైన నెఱవేర్పఁ జాలుదుఁగాక, తాపసవృత్తినీవీయరణ్యముల నిట్లుండ నెట్టి సంతోషమున నేరాజ్యమేలుదు? ఏయూఱట నేనీపృథ్వీభారము వహింతు? కరుణావిశేషమునను, దేజోమహత్త్వమునను, గీర్తిప్రతాపముల వైఖరిని, సత్యనిష్ఠఁ జేసియుఁ, ప్రభుత్వమహిమాదిశక్తివిశేషములను, లోకములెల్ల నేలఁజాలిన నీకుఁదగుఁగాక యీరాజ్యము నాకుఁదగునా?

అనుబంధము 52

(కాళ్లుపట్టుకొనివడును)

రామ—భరతా! (అని కాలువదలించుకొనును)

భర—(చేతఁజిక్కిన రామపాదుకలు పట్టుకొనును).

రామ — నీవింక నిట్లాడిన నాయానగలదు. అవరజా! ప్రీతివిశేషమున మదిదెలియ కిట్లాడెదవు కాక, ముందువెనుకలు యోజింపవే? ఆదశరథుఁడుండిన నను రమ్మని యుండు. నిక్కువమే. ఆయన లేఁడే. ఇట్టిచో నేవచ్చిన రాజ్యలోభుండనియుఁ బ్రభుత్వైక కాముఁడనియు, జనులు కొందఱైన నన్నెంచరే. ప్రాణములనైనఁ బాసెదఁగాక నిందకోర్వఁజాల. దీర్ఘాలోచనమొనర్చిన నామతము మీకే శ్రేష్ఠతమమని తోఁపకుండదు. బాధింపకుఁడు. మన్నింపుఁడు.

అనుబంధము 53

భర — (పాదుకలఁ జేతఁబట్టి) అన్నా! నీవు కాళ్లువదలించుకొనినపుడు దైవానుగ్రహమున నీపాదుకలు నాచేఁ జిక్కె. ఇంతమాత్రమైన ననుగ్రహింపుము. నీవు పురికి రాకున్నను, నన్ను నీయొద్ద నుండనీకున్నను, నీమాఱుగా వీనినైన సింహాసనముననుంచి యభిషేక మొనర్ప నానతిమ్ము. (నమస్కరించును).

వసి — రామా! ఇది నిరుపాధికము. ఎవ్వరి ప్రతిజ్ఞలకును భంగము రాకుండునట్లును దన యభీష్టము నెఱవేఱునట్లును వేఁడినాఁడు.

జాన — రామా! నీయెడ భరతునకెంత భక్తియో దీననే యెఱుఁగనగుఁగదా? అట్టి భక్తిపరుని యభీష్టము నెఱవేర్పుము,

అనుబంధము 54

రామ — (భరతు నాలింగనము చేసి) ప్రియావరజా! నీకోరికకంటె నాకొనర్పఁదగిన దేమున్నది? తల్లులారా! మీయానతి మీఱుదునా?

భర — ఆహా! లలనీకృత ప్రస్తరనిజక్షోదములే! రిపుశిరస్సంభేదములే! క్షోణీభరణమర్యాదములే! అన్యాయమార్గ ప్రహాణములే! కమలినీకృతవివాదములే! అపగతలోకనిర్వాపములే! ఉజ్ఝితవిషాదములే. లతాంతామోదములే! విలగ్నశ్రీకుచస్వేదములే! ప్రక్షాళితభూతిముఖమృగమదశావములే! ఆసురావళీగర్భనిర్భేదములే! ఆలంబితసహోంతవేదములే! ఈపాదములు. భళిరే. తమోహరణతరుణారుణకిరణములు, సర్వలోకభారభరణములు, శ్రుతిశిరోలంకరణములు, భవసాగరతరణములు, సుధీజనమహితాభరణములు, ఈచరణములు. ఇవి నాకులభించెఁగా! నాకామోదము నించెఁగా! మనఃఖేదము హరించెఁగా! నాసుకృతము మించెఁగా! నాయభీష్టముఁ జెల్లించెఁగా! సంయమీంద్రా! నీవిడినలగ్నమున రామున కరణ్యవాసము లభించెనని యయోధ్యలోని మందబుద్ధు లనిరిగదా? ఆలగ్నముననే మాతల్లిచేఁ గావింపఁబడి రామునకు నిష్కారణమే నీపాదుకలొసంగఁబడెనో, వానికే

పట్టాభిషేకము గలిగెనే? ఆహా! యెట్టిలగ్నబలము! రామచంద్రా! ఆపాదూరగునట్టియు, నీవరణ్యమునకేగిన జ్ఞాపకమును, దశరథుఁడు కాలధర్మము నొందిన జ్ఞాపకమును దెచ్చునట్టియు, నయోధ్య నే నుండఁజాల. నీపునర్దర్శనమవుటవఱకు దానిఁ గన్నెత్తియయినఁజూడను. నందిగ్రామముననే యుండెదను. రామా! నాకుసెలవిమ్ము. ఇదె యీపదునాలుగు వర్షము లెట్లయినఁగడపెదను. పదునాల్గేండ్లును బదునాల్గుగడియలుగాఁగడచన నభిలషించు నాకు నీవియోగకారణమునఁ జేసి పదునాలుగుగడియలే పదునాల్గువత్సరములుగాఁ దోఁచఁగలవు. అయినఁగడపెద. ఎట్లోగడిపెద. ఆంగీరస సంవత్సర చైత్ర శు॥ షష్ఠికిఁ బదునాల్గుహాయనములు నిండఁగలవుగదా? ఆనాఁడు నీమంగళదర్శనము నాకుఁ గలుగకుండిన మనఁగాల. నిక్కముగా మనఁజాల. తల్లులారా! ఇందుండుకొలఁది వియోగము వలని దాహమగ్గలమయ్యెడు.

అనుబంధము 55

అనుబంధము 56

మైక—భరతా! జాబుమఱచితివే.

భర—అన్నా! శత్రుఘ్నుఁడు కుత్తుకఁ ద్రొక్క ప్రాణమాత్రావశిష్టయై యామునిదినము లుండి మంథర మృతిఁబొందెనని యెఱిఁగితివికదా? అది మరణపువేళ నీప్రతిక వ్రాయించినది. నీకిమ్మన్నది.

రామ—(చదివి) భరతా! ఎంత సకరుణముగా వ్రాసియున్నది. మంథరా! నన్ను క్షమింప వేఁడవలయునా? నా కేమపకారమొనర్చితివి? నిక్కముగా క్షమించితి.

భర—అన్నా! మఱియొక విజ్ఞాపనము. ఈపాదుకలకుఁ బట్టాభిషేకమీరయెడనే యొనర్పవలయునని నాయభిప్రాయము. అయోధ్యకుఁ బోవనుగదా? ఇఁక నందిగ్రామమునైననేమి? ఇంకైననేమి? నీసాన్నిధ్యముననే యొనర్చుట భాగ్యముగదా?

రామ—తమ్ముఁడా! నీకెట్లభీష్టమో యట్లనే కానిమ్ము.

భర—(పాదుకలకుఁ బట్టాభిషేకమొనర్చును).

అనుబంధము 57

—(మంగళం)—

అనుబంధములు.

అనుబంధములు.

1. సూత్ర—శ్రీరాగము-రూపకతాళము.

అమరావన-విమలానుత-కమలాసన-మారమణ ॥పల్లవి॥
సమదాసుర దమనానీకు-నమస్కృతులు-పీతాంబర ॥అను॥
ఘనాగమను-తనామనిను-వినాదైవమెఱుఁగ
అనపాయ-పదముగోరుచు-సనకా-దినుతా-వినతా
వనశీలా-నినుఁగొల్చితి ౧
అపారఘన కృపాలిత-సుపావనారిపుహరా
విపాకముల నెడలించుచు -నపరా. ధపగుణ విపులా
ధిపనన్నుం-గృపఁజూడవె ౨
నా-మనవినివినవే-ననుదయఁగనవే యనవరతము
తిన్నని-విన్నప. మెన్నుచులో-కా-ధా-రా-
కారణ-వైరిని-కారణ-వారణ-తారణ-శుభకర ॥

2. నటి—రాగము-మోహన-రూపకతాళము.

ఘనవేణీ-యజురాణీ-వనరుహాకిసలయపాణీ
ననుదయఁజూడుమురాణి-కనికరమునవాణీ
అనుదినసుతగీర్వాణీ-కనదనుచరదింద్రాణీ
వినతాశ్రిత-జనతావహ-సునయనవిజిత్రైణీ
జననుతసైవతమాణీ-ఘనకల్యాణీ ॥

3\. దశరథుఁడు—రాగము-శంకరాభరణము-ఆదితాళము.

ఇంత ఘోరవిధానమాయెనే ||పల్లవి||
ఇంతయైనఁజూడకీధరాసురునినంత మొందఁజేసినాఁడనయ్యయో
పెల్లుశోకమునఁబెంపుదక్క వీనితల్లిదండ్రులెంతతాపమొందుచు
తల్లడిల్లువారో తాళఁజాలనే నొల్లనొల్లవారి కొప్పఁజెప్పవీని

4\. దశ—రాగము-ఝుంఝూటి-తాళము.

పాపన మౌనిపుంగవమా ఓ
కావకుమా యోడకుమా చూడకుమా బ్రోవకుమా ||ప||
ఓపిననిర్దయనీదు పాపనిజంపిన
పాపమునకునాకు శాపమొనఁగరాదే ౧

5\. రామ—రాగము-కేదార-రూపకతాళము.

రావలదే తమ్ములిటకును
భూవరనుత ధీవిదిత ||పల్లవి||
చిన్నతమ్ములిందురాక చేయనేటికి
కన్నతండ్రివేఁడువాఁడ నున్నతివలదెన్నఁడైన ౧

6\. దశ—రాగము-మోహన- ఆదితాళము.

తనుజాతా యేలుమా
భూతలమంతయుఁ బ్రీతిజనింప
వారకనీకిటు పట్టముగట్టిన
ధారుణినాదగు భారముదీఱు

7. కైక—రాగము-కమాజు-ఆటతాళము.

నేవినఁజాలను వెలఁదీ వలదీ-కొలఁది
జగదభిరాముని జానకీకాముని
తెగడెద వేటికి నగునే తగునే-పగయేమె ॥నేవి॥

8. కైక—రాగము-ముఖారి. ఆదితాళము.

హా హాయిది యెంతపాప మహాహా ॥పల్లవి॥
ఇంతటిమాటల నెట్టులాడఁజాలితే
సంతాపమెంత దురంతమాయె ॥అహా॥

9. కైక—రాగము-హిందూస్తానిఫరజ్.

మంధరా-నన్నిటుకావే యో ॥ప॥
మునిఁగితివనధిని ననుదరిఁజేర్పవే
కనికరంబునను-గాపాడవె యో ॥

10. దశ—రాగము-ససరోజు-ఆదితాళము.

వింతలాయె కామినిఁజూడఁగ వింతలాయె
ఇంతిరో నీవిటువంతలఁజెందుట వింత॥
నారీమణినీ చందముచూచిన వింతలాయె
భూరివిచారమొ కోరికరీతియొ కూర్మివెలార్చుట ॥వింత॥

11. కైక—రాగము-నీలాంబరి-ఆటతాళము.

మోసపోయితినయ్యో నాథునినమ్మి
ప్రాణనాథుఁడునన్నుఁ బ్రాణపదముగాఁగ
దానెంచుననిమది నేనమ్మియుంటిని ॥

12. దళ—రాగము-కమాజు-రూపకతాళము.

కోరకుమా సరసీరుహావదనా
మానిని యీక్రూరభంగి మానుదీనుపై
ఓ-చానసూను-గానఁదోలు-టీ నెఱితగునే

13. దశ—రాగము-కేదార-ఆదితాళము.

చెలి యీపాటు సైరింపనే
హా-నాపుత్రునాకీయవే (నాపట్టి నేఁబంపనే)
నీకేలంటి కాలంటినే నీలాగు వేఁడంగనీ
జాల మేల తాళఁ జాలబాళి లీల బాలా

14. రామ—రాగము-కానడ-అటతాళము.

చూడవేల మాటాడవేల
నేఁడిదేటికీ శోకములీల
(తండ్రినీ-వాఁడనుగానో)
నామీఁదకోపమొ ప్రేమముచూపవు
రామా యనిపిల్వ వేమపరాధమొ॥

15. రామ—రాగము రాగమాలిక-రూపకతాళము.

జనకా నీకిటు లేటికి-నను తాపము జనియించెనో
మనసారగ నాకార్యము వినుపింపఁగదే॥ ॥కాంభోజి॥
మించినతమినే భూతల సంచారము నొంద వేమది
నెంచితి దానికినిటుశోకింపఁగనేలా ॥కేదారగౌళ॥
నాసోదరుఁ డతికరుణా భాసురుండా భరతుఁడు
నీసూనుఁడు రాజగుటకు గానిలవలెనా ॥దర్బారు॥

ఎడరేయిది కైకేయియుఁ గడుకూరిమి గలతల్లియె
అడుగఁగరాదే వరముల నడలఁగనేలా ||మోహన||
నీకై యనలముఁజొచ్చెద నీకొడుకను నీదాసుఁడ
నాకానకుఁబోఁజాలనే శోకమిఁకేలా ||శహాన||
గాసిల్లకు మిదేవచ్చెదఁ గౌసల్యకు వివరించెద
నాసీతకుఁ జెప్పెదనా యాసమువలదు ||శంకరాభరణ||

16. కాస—రాగము-ధన్యాసి రూపకతాళము.

ఈవిధమున కేమిసేయుదు ఇంకెందుఁబోవుదు
బాలమన్మథనిన్నుఁగానల పాలుచేసిశోకమే
లీలనీగుదుప్రాణసమితి తాళుదాననే ౧
కైకగర్భమునందుపుట్టక నాకుఁగల్గినందున
భీకరాటవులకుఁబోయి తేకుమారక ౨

17. రామ—రాగము మోహన-ఏకతాళము.

ఇటువేకారిసీకేల శోకింపఁగాఁదల్లిరో
సుశ్లోకవు నీవెందునుచాలు ||ప||
నీమాటపైనమ్మరో నేసీమాడ్కినిందుండిన
భూమిధవు నేమనమ దేమగుస తీమణిరో
యీమాటలాడకు మోమాత ౧

18. సీత—రాగము-అఠాణ రూపకతాళము.

అపరాధమేమి నాథానాయెడ ||నప|| ||ప||
తపియించి కుందురీతిగాఁ గృపమాననేమినేఁ జేసితి
ననునీవు బాసిపోవ మనియుండు నంచునెంచితే
వనభూమి నీవుచేరఁగా మనసారవీఁట నేనుందునే ౧

19. రామ—రాగము-కమాజు అటతాళము.

భామాచన దీమానసము నామోహాపు ||ప||
ప్రేమాయతి నీమాటల నేమాడెదవో మానిని ||అను||
బాలామణి హేలావతి వాలాయము
చాలావెతఁదూలంగనిఁ కేలామఱియాలాగుప ∩

20. సీత—రాగము-బ్యాగు రూపకతాళము.

పాదములాన నీ-పాదములాన
కావనకీ శోకసాగర మీఁదఁగఁజాల ||ప||
భూపతిలకమేనఁబ్రాణ మోవదుండఁగా
నాపయినీబాలఁజంపు పాపము రాదా ∩

21. కైక—రాగము-శంకరాభరణము ఆదితాళము.

భూపాలుఁడేమైపోవునో ||ప||
పరితాపముగలిగె ||అను||
ఎంతని చెప్పదు సంతాపవైఖరి
అంతముగానని చింతలరమణీ ∩

22. కౌస—రాగము-కానడ ఏకతాళము.

కటకట కాంత-యెటువలెనింత
పటుతరచింత-పడి యెదో వింత
నీకైకపట్టికి నీరాజ్యమిమ్మఁక-నాకూర్మిసూనుని
నాకిచ్చి కావుమా ∩
సుమి—నీరాముడెంతటి నేరము జేసెను
ఘోరాటవులను జేరంగనాథ ∩

సుమిత్ర { వైరులకైననువలవదీ దుఃఖము
కౌసల్య { ఏరీతిఁదీర్చెద వో రాజశేఖరా

23. దశ—రాగము-కేదార రూపకతాళము.

నీరజముఖులారా వర॥ ॥ప॥
నేరమించుకైన నెఱుఁగనిజ మీరక్కసిసాధించెను
కోరిభూరి వైరము॥
కనికరమింతైననుగనకీ వనితవరము లనియడిగెను
ఘనమగుపరితాపమడరెను మహఁజాలఁగద మనసులకసుఁ
గనలకుఁడీఁక ౧

24. కౌస—రాగము ఆనందభైరవి ఏకతాళము.

వర తమాల వేణిరో వాదా నా
కుమారుఁదయఁగన రాదా ॥ప॥
బాలావైరము లేలా కోపము-మేలా-ననుదయఁజూడుమింకః
జాలా బాలుని వేలార్పకు హేలాగుణ జాలా ॥వర॥

25. కౌస, దశ—రాగము- సురటి ఆదితాళము.

ననుఁదలచిదయఁజూడవే సతీ
కానకిదేలాయింత కోపముఁబూనఁగ ॥ప॥
కైక—ఇదితగునెకడునారడిభళీ
మదినినామాటింక మానఁగఁజాలనే
కౌస—బాలావైర మేలా నేర మేమీ పరమాదరణ విడఁగ ౧
కైక—మేలీ మాటనాదే నేరమాయె మెలఁతా వలదీ-పలుకు
దశ—ఈరీతి మేరాచ కోరాక్షి వైరము ఇరవారఁగరుణింపు
భరమా యెతాళ ౨

కైక—ఇంతేల నా మీద-బంతంబుఁజూపఁగ
నెడఁబాయు బెడరే నె మిడుకంగ ||నిటు|| ౧

కౌస—సన్నుతాంగి విన్నవించు చున్నదాన నన్నుఁబ్రోవసరసము
తగునె సురచిరగతినీ కరుణవదలకే నిరతము ౨

కైక—మాటిమాటి కాటలానే పాటిరాని మాటలేల మగువరో
యిదియుం బగయనందగునే సొగపులవగలే తగదింక ౨

దశ—నా మనవివినవే కినుకవలదే వనజనయనా మనసునను-గొన
కొనియిఁక నే మనదలఁచిననీ పనివిడువఁగదే పణతిరో ౩

కైక—నా కకటచనునే వెకలిమనవుల్ వికటమతినే సుకరముగవిక-
లములగునా టకరచనలనిం దకు గుటిగొలుపగ బ్రకటము ౪

కౌస—సరసిజముఖినీ భరతునినిపుడే ధరణిబిలుపుమె వ్వారువలదనరీ-
చరితము శుభకర మతిసుఖ కరమగు నిరతము మదిమదిగను
గొని యెదమిఁక నరాళి శిరోజ కుమారు నరణ్య నివాస
విరోధ-మేల ౫

దశ—విలసితమతివై వెలసినసతికీ తులువతనమునీ కలవడఁదగునే
చెలియరో నిజముగ మననిఁక బలుదయ వలసిన ననునిటుబ్ర
దుకఁగఁ బనుపుము పలాశి విచార మిదేల విలోల విలోచ
నలాతినటె ౫

కైక—కొడుకు నకని నే నడిగినవరముల్ దుడుకు తనముగా నుడివెద
రకటా కొడుకును గొని యెద యడవులఁ బడియెద కడుముద
మడరఁగగఁడుకొని మనుఁడిఁక నెడందఁ గడింది వెడంగు
కడంగి యడంచు టిదేల ||యిటు|| ౬

26 సుమి—రాగము-ఇంగ్లీషునోటు-ఆదితాళము.

సరసిజలోచనచూడవే తరమగునే భీ-కరమగుచందము ॥ప॥
శ్రీకరుండగు రాకుమారుని భీకరాటవిఁ జేర్పకుమా
వీఁక చెడుబలు కాకతగదిది కైకనీకును గరుణయుఁగలుగదే ౧
మానకదశరథుసూనునినో-మానివి కానకుఁకుఁబం పెదవే
చాన-నాకును-సూనులిరువురు పూనివలసిన-వాని
నుంచుకానలోన ౨

27. సుమి—రాగము-హిందూస్తాని-చాఫ్ తాళము.

సుందరాంగి కైకేయినీ కెందుకేయీ క్రూరభంగి॥ డెందమునఁ
గరుణలేక మందయాన మమ్మునెల్లఁగుందఁజేయు టేటికమ్మ
కానలోన దశరథుసూనుఁడుండఁ గోరితేని మానవతినాకిద్దఱు
గానవారిలోననొకనిఁ బూనిపంపు సోదరినీ కెందుకింత ౨

27. కౌస—రాగము ఆనందభైరవి-ఏకతాళము.

కైకా మానవెకాక రామునిపోక భరతుఁడువచ్చెడుదాక
చేకొనుమీ కైవడి పోకార్పకు వీఁక ॥వరతమాల॥

28. కైక—రాగము-కేదార-రూపకతాళము.

పోలదెహా మేలిపల్కు-లు-ఇంకేలా చాలును
బాలఁగానను గోలఁగాఁగొని గేలిచేయఁగఁజాలువారివలె
వెలయఁగమీమాటలబలు విన్నాణమునిండారెను
తలఁపకుఁడీనన్ను మోసముసలుపుమాట సవతులార॥

29. లక్ష్మ — రాగము-దర్బారు రూపకతాళము.

వింటి రే సదస్యులారా వెలఁదిమాటల
కంటగించియాడువాలు గంటిచందము॥
క్రూరభంగినీమెమగనిఁ గోరెవరముల
తారతమ్యమరసికనుఁడు ధర్మసూక్ష్మము

30. లక్ష్మ— రాగము-కేదారగౌళ ఆదితాళము.

కోపము చేఁగడు పాపములనాడితి
భూపతిలకనాకు శాపమొసంగవె
తాళగతల్లినిఁ దండ్రినిదూరితి
పోలదీపాపపు నాలుకఁగోయంగరాదె॥

31. రాగము-భూపాళం ఆటతాళం.

రామ, లక్ష్మ, సీత } చాలా మీరలడలవలవదీ వేళ
ఈలోన నేమరలిచ్చెదము వెగమెయింకేలా

దశ, కౌస, సుమి } బాలా తాపమెట్లుఁదాళుదుమీవేళ
నీలాగాయె మానోముఫలము చూడఁగనింకేలా ॥ప॥

రామ—కళవళింపకుఁడింక మాకయి బలముగాఁదలిదండ్రులారా
తలఁపరే పసుపరే పలుకరే సేమముగ
సీత— నతులొనర్చెదమధికభక్తినిఁ బితరులార శుభంబుగోరుచు
వెతలఁబోవిడిచిమ మ్మనుపరే సౌఖ్యముగ ౧
లక్ష్మ—నేమనంబిదుఁడింకసీతా రాముల వెనువెంటఁబోయెద
ప్రేమతో సేమమే కోరుఁడీ పంపుఁడిఁక ౨

సుమి—రామనీదుహిమాంశుఁబోలిన మోముఁజూడఁగ మరలగల్గెదు
సేమమింపారఁగా లీలమైపోయిరము ౩
కౌస—అడవులనుఁబాలించినాదగు కొడుకుగోడలిమరలనాకె
ట్లెడియెదో బాలకా లక్ష్మణా సేమముగ ౪
దశ— పాడియెఱుఁగకనిన్ను నీపతితోడఁగానలకంపుటిదియే
జాడయో కోడలాచేడెరో చూడకిఁక ౫

32. పౌరులు—రాగము-శంకరాభరణము ఆదితాళము.

దిట్టతనంబునవెడలండి గట్టిగధైర్యముపట్టండి
పొట్టలుఁడొక్కలుచీల్చండి కట్టెలగంపలఁగాల్చండి
రాముని కానలలోఁజేర్చితామసించిరిటుపోకార్చి
మోమోటంబడివిడువండి ఆముండలవడిపొడవండి ౧
కైకరాజసతియగునేమి కాకామంధరముండేమి
లేకున్న నుదశరథు డేమి పోకుండఁగబడిమొత్తండి ౨
బద్ధనమేర్పడనిలుపండి కడ్డాయంబుగఁబిలువండి
అడ్డమువచ్చినవారలను గొడ్డంటనుఁబడఁగొట్టండి ౩

33. రామ—రాగము-హిందూస్తాని-ఆదితాళము.

పౌరులార పేఁడువాఁడ-భూరికరుణఁజూడుఁడి
ఘోరపాపకార్యమాయె-ధీరులారవీడుఁడి
భూతలేశుభార్యమీకు మాతగాదో యెంచఁగా
భీతిలేక చేయువారె మాతృహింసమించఁగా ౧

34. దశ—రాగము-ఝుంఝూటి-రూపకతాళము.

రాఁగదేనన్నుఁజేర రథముమాని రాఘవా ॥ప॥

ఈనుమంత్రుఁడిట్లురథము నీసుచేసితో లెఁగా
భానుగాంగునన్నుఁబాపఁ జేసిపాపియయ్యెనే
ప్రేమమీఱనరదమింత తామసింపనిల్పుచు
నేమహాత్ములైనమా రాముమాకునివ్వరే

35. కైక—రాగము-పీలు-ఆదితాళము.

ఎంతద్రోహపు కార్య మొనర్చితి
ఎంతలెంతో వచ్చునాకును ॥ప॥
భూపాలునిమది కాపగదాయనె రూపుమాపితి
దోఁపదాయెనుకింతయుఁ-దోఁపదాయె
నేపువోయె-పాపమాయె

36. దశ—రాగము-సావేరి-ఆదితాళము.

నేనేమితప్పుచేసితినో-రామా
దీనరక్షకనన్ను దిలకింపరావే ॥ప॥
ప్రేమచూపవునాపై-నేమినేఁజేసితి
రామాయాలింపవే-నామనవి
ఈమరణమువేళ-నేనిచూపవెనాకు-నీముద్దుగాలునెమ్మోము
కుమార ౧

37. రాగము-ముఖారి-ఆదితాళము.

కౌస } వెడలితే ప్రాణేశా-
కైక } కడుదయ-మానితేమాపై

కౌస—చటులతసూను ని నటపులకంచి
పటుతరశోకముపాలై-కటకటమమ్ముఁబాసితే ౧

సుమి—మోహమునించుచు-ముద్దులసతియని
యీహజెల్లంగఁగవింతై-ద్రోహమదేమినాథా ౨

38. కైక—రాగము-హిందూస్తాని-ఆదితాళము.

జనలోకపాలా-ననుఁబాసితే
దీనతవాటిల-నానేరమెంచుచు
పోనాడనీదయ-హానాథపోయితే ౧
వరములడుగనీకఁ-గరుణించిచూడుమా
భరతునిమానియీ-పరిరామునిల్పుచూ ౨

39. రాగము-భోగిసావేరి-ఆటతాళము.

కావవె-కావవె-కావవె ॥ప॥
హా-ప్రాణేశపాసితెమమ్మ దయ-లేనిచందముదోఁచెసుమ్మ-
కరుణానిధిమనవిఁజేకొమ్మయీప్రాణమెయింకభారము
నీవు-లేనిదెమనమింతమ్మ

(రెండవ యవనిక పడును)

మ-మ్మారయకనదలఁజేసి-నేఁడూర కేమము నెడఁబాసి
పోవ-వైరులమేగుణరాశి-కడ-తేరెనెమాబలువాసి
మను-వారమెనినుఁదలపోసి ౧

(ముందు యవనిక పడును)

40. భర—రాగము-తోడి-రూపక తాళము.

పురిదాఁపున-కరుదేరగఁబరికింపవెయరిసూదన
పరితాపము-భరియించుట-యరుదాయెఁగదే

చేతోభయ-మీతెలుఁగున-నీతాపము-నోతమ్ముఁడ
ఆతల్లుల-కాతండ్రికి-నే తెలుఁగదే

41. కైక—రాగము-శాహన-ఆదితాళము.

అయ్యోయి కేగతి-వియోగతాపము తాళఁగా నాశక్తి ॥ప॥
పాపబుద్ధినీవునన్నుఁ బాడుచేసితి
భూపమౌళితోడ నేను-బోవఁజాలనైనే-యయ్యో ౧

42. శత్రు—రాగము-హిందూస్తానితోడి ఆటతాళము.

తామసమాయె నేమని యింక-రాముని జూచువాఁడనో
యీతరి నింక భూతనుజాత-సీతమ గాంచఁ గూడనె
మాతయెంత పాతకియౌనొ-ప్రీతిదలంగనైవసగా॥

43. భర—రాగము సాలేరి-రూపక తాళము.

మనఁగలనే- ఆహా
ఆ-మనుజాధిపు రాముఁ జూడక ॥మన॥
వనభూమికిఁదనుఁబంపిన-ఘనపాపిని కైకకు
జనియించితినని రాముఁడు-నను నేఁడు సంగంబు జూచిన ॥మన॥ ౧

44. కౌసల్య—రాగము-ఆభోగి ఆదితాళము.

హా హాయిఁక నేదిదారి
ధరణీశ రాముని పురిఁబాయఁ జేసియు
భరతునినైన నను-బరికింపవైతివే ౧
ఆకైకకోరికఁ-జేకొంచు రాముని
లోకాభిరాముని-నాకానఁజేస్తివే॥ ౨

45. భరత—రాగము-కాపి ఆదితాళము.

వీర-మాతా-దయఁజూడకే
చింతింపకమ్మనా-యంతముఁజేయుమా
ఇంతయైనఁగీడులేదు-సంతసింతునే ౧

46. కౌస—రాగము-తోడి-ఆటతాళము.

అన్నరో తాపంబుచేసీ-పిన్నమాటలాడితి
పిన్నమాటలాడితి
నిన్నువేతే-రామువేతే-యెన్నుదానఁగాను
ఎన్నకయీమాట లెల్ల-మన్ననంబుచేయవే ౧
పెల్లుగామాప్రాప్తికినీ-తల్లి యేమిచేసెను
చెల్లఁబోయా కైక నేలా చెడ్డమాటలాడెదు. ౨

47. కైక—రాగము-బిలహరి రూపకతాళము.

ఘోరపాతికినే-సారసాక్షిరో-చంపుమునను
క్రూరవరముఁ-గోరిచంపితి ధారుణీ పాలుని ॥ప॥
భీతిఁగానక సీతనూజుని-నీతల బలు-నూతఁద్రోసితి
మాతనేఁబతి-ఘాతుకిననుఁ-బ్రీతిఁజూడకుము ౧

48. లక్ష్మణ—రాగము-బిలహరి రూపకతాళము.

పని-బంపుననన్ను-నింపుమీఱ-సొంపుగింపెద
నను-కంపమాని-జోంపినింపి-చింపిచంపెద
అదె-వైరిదారిమేఱమీఱి-చేరఁదేరేఁగా
ముద-మారఁజేరి-చీఱికేళి-పోరెద

49. రామ—రాగము-శహన-రూపకతాళము.

మేలా యెనిట్టిమాటలీ వేలీలనాడితి
చాలా యెంజూచిచూచినీ-కేలాగుగల్గెనో
నాకూర్మిసోదరుండవై-యీకీడులేటికి
నీకేమికావరంబొకో-కాకవివేకమో॥

50. రామ, లక్ష్మ—రాగము-శహన-రూపకతాళము.

మనగలమెయింక-జనకా ॥ప॥ నినుంగనక ॥అ॥ ॥ప॥

రామ—సేమము జింతించుచు నామోదము కన్నీరనం
ప్రేమముదైవారంగ రామా యనుచుంటివె ౧

లక్ష్మ—కోపముదగదని-తీపారంగబోధించితి
పాపముంబాపిననుంగా పాడవెచూడవె ౨

సీత— వీడకనాముద్దుల-కోడలనిమన్నించితి
చూడకనన్నోనృప చూడామణిపోయితె ౩

51. కైక—రాగము-యదుకులకాంభోజి-చాపుతాళము.

రిపు భీమా-దయంజూడుమా-నీ-వీమాట
లేమాటిదామన్న నిక-ప్రేమమువీడంగ-రామయిదేల॥
నోనాడికాననము-లోనంద్రోసితివని
పోనాడకుమునన్ను-నానేరము లెంచకుము॥

52. భరత — రాగము-ఝ్యాగు రూపకతాళము.

ఇదితగునె-రామా-ఇది
నీ-పదదాసుని-బారదోలుట
విసు కేటికిని కేతగు-నసియాడుమననుమానుచు
పసిబాలుడ-నవివేకుడ వసుధాతలమేలజాల ౧

53. రామ — రాగము-ధన్యాసి-రూపక తాళము.

జన కాజ్ఞమీఱనాకు జనునేకుమారక |ప||
వనభూమిమాని నే-జనుదేరగానను
ఘనరాజ్యకాముడంచు-జనులెల్లదిట్టరే
మనసున ననుగనలకుమీక ౧

54. రాగము-కానడ ఆదితాళము.

కౌస—పరికించి లెకుమారక-భరతునిభక్తిని
కరుణించిచేయుమీతని-యరుదారుకోరిక
సుమి—ఘనాశమీఱజేసెసీ-మనోభిలాషము
వినంగబోలుదీనినో-తనూజచేయవే ౧
కైక— కూరిమిపిన్న తమ్ముడు-కోరినకోరిక
దూరంబు సేయబాడియే-శ్రీరామచూడవే ౨

55. రాగము-కాపి ఆటతాళము.

కౌస—
కైక —
సుమి— } ఊరికినిబోవమన నేరీతిగ-నూరడిలు
భర —   సారెకునునీరాక యె-కోరుచుందు-మోరాఘ
శత్రు —

కౌస—పున్నమచందురుని సున్నతిఁగాంచుగతిఁ-జెన్నారఁగ
నిన్నుఁగను-టన్నాయిఁక నెన్నాళ్ళకో ౧

భర—సోదరనిన్నుంగను-మోదములేకయున్న-సాదరవి-నోదా
యిఁక-భేదమును-నేఁడాళను ౨

సుమి—బాలకమేనీపదు-నాలుగువత్సరము-లేలాగునఁదా
ళుదువొ-శీలాగుణజాలాయిఁక ౩

కైక—శ్రీకరకాపాడవె చేకొనిమన్నింపవె యీకానల నీకీగతిఁ
జెకూర్చినకైకేయిని ౪

శత్రు—ప్రేమనునిన్నుంగన కీమెయి నేనుండఁగ నామానసమే
మౌనోకో యేమారదు. రామానిను ౫

56. రామాలక్ష్మ-సీత—రాగము-వరాళి-చాప్తాళము.

చింతింపఁగా నిం తేలతల్లులారా
వంతలన్నియుమాని-సంతోషమునఁబోరె ||ప||
ఏలయోచనచేయ-నీలాగు కడచను
నీలోననీపదు నాలుగువత్సరములు ౧
భరత నాసోదరా పరితాపమేటికి
ద్వారలోనెమేమూరి కరుదెంచువారము ౨

మంగళము

57. రాగము-సురటి-రూపకతాళము.

శ్రీ రా మా నా థా భూరిధ రా ధారవినత (శీలా)
మంగళం ॥మం॥
వందనీయమునిమనోర విందసారఖేలనా
బృం-దా-ర-క-పాలా
సుందరారవింద లోచనా
వనరుహ భవశశి ధరసుర
వరనుత పటదళ సుశయన ౧
రామకృష్ణసుక వివినుత నామవేద గోచరా
సా-మ. జే-శ-పో-షా. భూమి-జాత-కామి తప్రదా
భామిత ధీమహి మీ మిత పురహరి సరవర సుఖ
కర మురిహర ఖరకర సునయన ౨

పాదుకాపట్టాభిషేకనాటకము సమాప్తము.

బళ్ళారి భువనేశ్వరీ ముద్రాక్షరశాలయందు ముద్రింపఁబడియె.